

Társadalomtörténet

NEMESSÉGÜNK EREDETÉRŐL

Werbőczy István: Nemes Magyarország szokásjogának Hármaskönyve 1. rész. 3. cím

2. §. Midőn ugyanis a hunok feleségestül, fiastul, leányostul és egész háznépestül Szkítiából kijöttek... mindnyájának közös egyetértésével és végzésével elhatároztán, hogy amikor az egész közönséget egyenlően érdeklő dolgok merülnek föl, vagy a hadseregnek általános felkelése válnék szükségessé, akkor a hunok lakása helyén és táborában vérbe mártott tört vagy kardot hordozzanak körül és hangozzék a hirdető szó, mondván: „Istennek szava és az egész közönségnek parancsa az, hogy mindenki ezen s ezen a helyen (megnevezvén azt a helyet) fegyverrel, vagy amint teheti a közönség tanácsának s egyszersmind parancsának meghallgatására megjelenjen.”

3. §. Ezt a szokást a magyarok közt Szent István első magyar király, dicsőséges fejedelmünk és Apostolunk atyjának, Géza vezérnek koráig sértetlenül fenntartották, amely szokás a hunok közül sokat örökös szolgálásra juttatott.

4. §. Mert elhatározták és végezték, hogy az ily parancs áthágóit, hacsak helyes méntését nem adják, pallossal kell ketté vágni, vagy közönséges és örökös szolgálásra vetni.

5. §. Azt állítják, hogy ez a végzés igen sok magyart juttatott a parasztság állapotába. Különböztetett volna, hogy az egyik úrrá, a másik szolgálóvá, ez nemessé, az nem nemessé és paraszttá legyen, mert mindnyájan ugyanegy nemzetségből, tudniillik Hunortól és Magortól származtak.

Forrás: *Corpus Juris Hungarici. Magyar Törvénytar. Millenniumi emlékkiadás. Budapest, 1897, 57–59.*
Fordította: Kolosvári Sándor és Óvári Kelemen.

Társadalmi csoportok képviselői a pápától a parasztig. A iniciálé a Mátvás Gradualéból

AZ ORSZÁG LAKÓI

A középkor nem ismerte a statisztika fogalmát. Ekkor sehol a világon nem készítettek tisztán tudományos célú vagy a hosszú távú tervezés szándékával adatgyűjtést a népesség nagyságáról, annak változásairól. Az olyan ránk maradt összeírások, amelyek az országos vagy az egyházi adó behajtását vették számba, csak az adót fizető személyt, többnyire a családfőt írták össze, néha megelégedtek egy egész falu vagy plébánia által befizetett összeg feltüntetésével. Magyarországon ráadásul a középkor évszázadaiból egyetlen olyan kimutatás sem maradt fenn, amelyik az egész ország adatait tartalmazná. Az ország népességszámát ezért csak nagyon durván lehet megbecsülni, pontosan megállapítani azonban nem lehet. Az 1330-as években pápai tizedszedők jártak Magyarországon. A beszedett összegekről készült feljegyzéseik, ha töredékesen is, de fennmaradtak. Ezek alapján ekkor Magyarország népessége Szlavóniával együtt 2 millió fő körül lehetett. A nagy pestisjárvány a Kárpát-medencében 1349-ben pusztított, 1359 végén újabb járvány tört ki. Egyik járvány hatásáról sem ismerünk számszerű adatokat. A máshol többször előforduló éhínségek Magyarországon jelentéktelenek voltak. Az Európában e korszakban tapasztalható nagy népességcsökkenés itt nem mutatható ki, az 1430-as évek-

ben az ország lakossága 3–3,5 millió körül járhatott.

Magyarországon, akárcsak Nyugat-Európában, a társadalmi osztályokat, csoportokat rendnek (latinul *ordo*), az egy rendhez való tartozást helyzetnek, állapotnak (latinul *status*) nevezték. A rend az azonos joggal élők közösségét jelentette, a vagyoni eltérés az azonos rendbe tartozók között igen nagy lehetett. A rendhez való tartozás a születéskor eldőlt, a társadalmi mozgás lehetősége kicsiny volt. A korabeli források gyakran emlegették egyes társadalmi csoportok, például a nemesek, a hospesek vagy akár egy egész város szabadságát. A szabadság ilyenkor egyet jelentett a kiváltsággal, például azzal, hogy egy városban élők jogai mennyiben különböznek az ország más településein lakókéitól. A 13. század a nagy társadalmi átalakulás évszázada volt, ezzel elentétben a 14. századra a jogi egységesülés és a nagy változások lezáródása a jellemző. A század első évtizedeiben a ne-

messég, a század közepére a jobbágysághoz tartozók jogai váltak az egész országban hasonlókká.

A 15. századot Európában válságidőszaknak szokás tekinteni. Ennek jelei a stagnáló népesség, az állandóan megújuló mezőgazdasági válságok, a pusztásodás. Magyarországon ezek a jelenségek megfigyelhetők, ám a nyugat-európainál kisebb mértékben, és a ránk maradt források jellegéből fakadóan alig számszerűsíthetők. A középkor vége a társadalmi megmerevedés korszaka volt. A rendek közti válaszfalak megszilárdultak, némely esetben 1848-ig változatlanok maradtak.

Az ország lakosságszámát e korban – a korábbi évszázadokhoz hasonlóan – nem tudjuk pontosan megállapítani, csak becsülhetjük. 1494–1495-ben állította össze Ernuszt Zsigmond kincstartó kimutatását az ország bevételeiről és kiadásairól. A számadáskönyv két év adóbevételeit is tartalmazza megyénkénti összeállításban. Ebből megközelítőleg megállapítható az adót fizető háztartások száma, az azonban már nem, hogy egy háztartásban átlagosan hány személy élt, mint ahogy az adót nem fizetők száma sem. Más forrásokból sem tudjuk ezeket az adatokat pontosan rekonstruálni. A forrás önmagában is több ellentmondást hordoz: a két egymást követő év megyei adatai közt igen nagy az eltérés, ráadásul a számadáskönyvet azért állították össze, hogy a kincstartó tisztázza magát a korrupciós vádak alól. Ebből a forrásból következtettek már három-, de ötmillió népeességre is. A legvalószínűbb feltetelezés szerint az ország lakossága (Erdélyt és Szlavóniát is beleértve) 4–4,5 millió fő körül járhatott. A lélekszám változását még kevésbé tudjuk meghatározni, nagyon alacsony növekedéssel, néha stagnálással kell számolnunk.

Magyarország korabeli demográfiai állapota nem sokat változott, bár a háztartások nagyságáról igen eltérő adataink vannak: az 1520-as években egy Hont megyei faluban átlagosan 7,6, pár évtizeddel később egy Sopron megyeiben 6,3, a mai Szigetvár mezővárosban 13 együtt élő személyt találunk egy háztartásban. E számba a családtagokon kívül a cselédek is beleszámítottak.

EGYSÉGESÜLŐ NEMESSÉG ÉS JOBBÁGYSÁG

A nemes fogalmának egy szűkebb és tágabb jelentése élt. A tágabb nemességbe beleértették a bárókat is, a szűkebbe csak a köznemeseket. A köznemes szó ugyanis történelmi találmány, saját korában egyszerűen csak nemesnek hívtak régebben kívül a királyi szerviensekből és a várjobbágyok egy részéből állt össze. Az Anjou-kor kezdetére ezek jogai már nem különböztek egymástól, a **várjobbágyok** a királyi várszervezettel együtt eltűntek, a szervienseket pedig már évtizedek óta automati-

Ernuszt Zsigmond pécsi püspök címere

várjobbágy · A királyi várszervezet legelőkelőbb, katonáskodásra kötelezett tagjai az Árpád-kori Magyarországon. [II]

Cséplés. Miniatura a Flamand Kalendáriumból

Az Eresztvényi család címerlevele, 1414

A Patrohi család címerlevele, 1431

kusan nemesnek számították. A köznemesség kialakulásának folyamata azonban csak Nagy Lajos uralkodása alatt fejeződött be végérvényesen. A király történetírója szerint ugyanis, az ő idejében sok udvarnokot és a királyi udvar szolgálatában álló és különféle szolgáltatásokra kötelezett embert felszabadítottak és felvettek az ország nemeseinek gyülekezetébe.

Ez volt az utolsó tömeges méretű változás a nemesség középkori történetében. A királyi szerviensek automatikusan nemessé váltak, a várjobbágyok közül is azok, akik saját földdel rendelkeztek, idővel maguktól nemesek lettek. Az egységes köznemesség kialakulása az Árpád-korban tehát jórészt spontán folyamat volt. Ezzel szemben Lajos nem az összes, még mindig udvarnoknak nevezett királyi jobbágyot tette nemessé, hanem csak azokat, akiket ő jónak látott. Az udvarnokok eredetileg nem voltak szabadok, szolgálai jogállásukat még az Anjou-korban is számon tartották, ezért kellett őket „felszabadítani”. Néha egész falvak váltak így nemessé, például a Somogy megyei Szakácsi lakói, akik a királyi udvarban főztek. Az 1351-es törvényben kimondott *egy és ugyanazon nemesi szabadság* nem azt jelentette, hogy mostantól kezdve lettek egységes jogúak, ez ugyanis már évtizedekkel korábban kialakult, hanem a magyarországitól eltérő jogállású drávántúli és erdélyi nemesek helyzetére vonatkozott. Nemesnek nevezték a földbirtokosokat a birtok nagyságától függetlenül, a nemesi birtok lehetett egyetlen telek és több váruradalom is.

A nemes szó eredeti értelmé szerint olyan embert jelölt, akinek van neve, azaz nemzetsége. A nemzetség nemcsak arra szolgált, hogy a távoli rokonok számon tartsák a közös őstől való leszármazásukat, hanem ez tette lehetővé a nemesi birtoklást is. A nemesi birtok nem az egyes családtagoké, hanem az egész nemzetségé volt. A végrendelezési jog korlátozása, a gyakori fiúsítások, az új adomány rendszere eleve illuzórikussá tette, hogy a jogilag egységes nemesség valójában is egységes társadalmi csoportot alkosson, hiszen a nemességből csak keveseknek adatott meg, hogy a király ilyen adománnyal kitüntesse őket.

A 14. század második felében felbomlottak a régi úri nemzetségek, ezután önálló családokként éltek életüket, régi rokonságukra már csak az ősi birtok és közös címerük emlékeztetett. A folyamat a nemesi névhasználat változásán figyelhető meg a legjobban. Az előkelő nemesek elhagyták az egykori ősiükre utaló nemzetségnevüket. Ehelyett vagy a birtokukra, több birtok esetén pedig a birtokközpontjukra utaló -i képzős neveket kezdték el használni, ritkábban – a család hatalmát megalapozó Anjou-kori jelentős személyiség leszármazói esetén – a híres személy keresztnéve mellé oda-tették, hogy -fi. Így lett a Dorozsma nemzetség egyik ágából Garai család, az Ákos nemzetségéből I. Károly szlavón bánjára, Mikcsre emlékezve Mikcsfi család, majd ez is továbbszakadt, és későbbi utódaik egy része

Siklós, a Garaiak vára. A Perényiek által később épített barbakan

Prodaviz helységről Prodavizinek hívta magát. A Moldova megalapításában oly jelentős szerepet játszó Drág leszármazóit Drágfiaknak nevezték. Egy köznemesi családból Zsigmond alatt bárókká lett Perényiek azonban már megtartották ősi, egyetlen falujukra utaló családnevüket, pedig Kelet-Magyarországon több várak és tucatsfalujuk volt. A nemes családoknak azok a tagjai, akik udvari szolgálattal adományt szereztek, azt többé nem osztották meg nemzetségük tagjaival. Az Anjou-korban és a Zsigmond-kor elején a nemességen belül az igazi választóvonal az udvari és a vidéki nemesség közt húzódott. Udvari szolgálattal lehetett bejutni a bárók közé is.

A bárókon az Anjou-korban még az ország fő tisztségviselőit értették. 1350 körül szűkítették a bárók körét. A megyésispánok ettől kezdve nem tartoztak közéjük, kivételt csak a stratégiai fontosságú területet felügyelő pozsonyi, majd később a temesi ispánnal tettek. Ha valaki már nem volt hivatalban, azt azért továbbra is bárónak nevezték, gyermekeik ekkor azonban még nem lettek automatikusan azzá. Zsigmond nagy adományai

Kaputimpanon Sűbor vajda címerével

Lovag és apródja a budavári szoborleletről

major • A földesúr saját kezelésében lévő birtoka, melyet nem a jobbágytelek keretein belül műveltek meg. Latin neve *allodium*. A 14. századtól elsősorban puszta földeken műveltettek meg *allodiumokat*, a középkorban a jobbágytelekhez képest gazdasági jelentősége elenyésző volt. [11]

után kezdett kialakulni az a zárt főnemesi rend, melynek alapját már nem kizárólag a tisztség, hanem az örökléssel szerzett nagybirtok is jelentette.

Az udvarban tartózkodó, bárói tisztséget még nem kapott nemeseket három csoportba sorolták: az udvari lovagok, az udvari ifjak és az udvari apródok közé. Hogy ki melyik csoportba került, azt nem életkora döntötte el, hanem származása és az érdemei. Az udvari nemesek részt vettek az igazgatás mindennapos munkájában. Ők és a bárók nemcsak saját birtokot kaptak adományba, hanem tisztségi birtokot, honort is, melyet az uralkodó bármikor visszavehetett tőlük, a honorbirtok jövedelmét azonban ők élvezték.

A vidéki birtokos nemeseket köznemeseknek nevezük. A birtokosok felső rétegét a kortársak hol *jobb módú nemeseknek*, hol meg előkelőknek (*proceres*) neveztek. E kategóriát minden pontosabb számszerű elhatárolás nélkül alkalmazták, valószínűleg megyénként is eltérések voltak, hogy ki mekkora vagyon elnyerése után került be ebbe a csoportba. Az ő szavuk döntött a megyei ügyekben, véleményük meghatározó volt az országgyűlésen részt vevő köznemesek állásfoglalásában. Nekik járt a vitélő megszólítás, szegényebb társaik neve elé csak annyit tettek, hogy nemes. Beleszólásuk a nagypolitikába nem volt, csak a megyei igazgatásban hallathatták szavukat. Az egytelkes nemesek paraszti sorban éltek. Mindkét rétegből számosan léptek be valamelyik nagyúr szolgálatába, családjába, idegen szóval familiájába, így familiárisokká lettek. Az udvari nemesség és a familiárisok bármilyen valós társadalmi csoportok is voltak, nem váltak renddé, tagjaik éppúgy nemesnek számítottak, mint uraik. Ennek oka az volt, hogy a magyar jog szerint mindenki nemesnek számított, akinek saját birtoka volt. A birtokadomány már önmagában nemessé tette az adományozottat. Az előkelőbb nemes családok politizálása és birtokszerzése elválaszthatatlanul összeforrott. Céljuk minél nagyobb összefüggő birtoktestek kialakítása volt. A több faluból álló birtoktestek, uradalmak központja általában a vár volt, a 15. században aztán mind gyakoribb lett a mezővárosok birtokközponttá válása. A várnagy feladatának nagyobbik része nem közvetlenül a várhoz, hanem az uradalomhoz kötődött. Ő gondoskodott a földesúri adó beszedéséről, bíraskodott ura helyett az úriszéken, felügyelte a földesúri **major** gazdálkodását.

A birtok mellett volt a nemességnek egy másik, más rendektől különböző sajátossága: a katonáskodás. Ez a középkorban Európa minden országának nemességére jellemző volt, Magyarországon azonban különös jelentőséget kapott. Elvileg ugyan – mint azt az Aranybulla is rögzítette – csak az ország védelmére voltak kötelesek felkelni a nemesek, külföldi hadjáratra nem voltak kötelezhetőek, ha el is mentek, költségeiket a királynak kellett állni. Nemhiába ismételték meg annyiszor e rendelkezést, alig volt ugyanis a magyar történelemben olyan jogszokás, amit ennyire ne tartottak volna be.

A bárókra és familiárisaikkal egyetemben az egyéb udvari nemesekre – mint a király embereire – e rendelkezés amúgy sem vonatkozott. Ők azonban valóban kaptak az uralkodótól pénzt bandériumuk felszerelésére, vagy kárpótolhatták magukat azzal, hogy a hadjárat után vitézségükért birtokadományt kapnak. A köznemesek azonban csak reménykedhettek abban, hogy felhívják magukra valamelyik nagyúr vagy a király figyelmét. Az Anjou-korban rendszeresen el kellett ugyanis külföldi hadjáratra is kísérmük a királyt. Az állandósuló török háborúk jelentősen hozzájárultak ahhoz, hogy a magyar nemesség fenntartotta hadakozó jellegét. A 15. századi Nyugat-Európában éppen ezzel ellentétes folyamat zajlott le: ott a nemesség és a hadakozás mind jobban eltávolodott egymástól.

Az ország különböző részein éltek olyan nemesek, akiknek az anyaországtól eltérő, szűkebb jogaik voltak, őket helyi vagy partikuláris nemeseknek hívjuk. A drávántúli nemesek adómentességét 1351-ben mondták csak ki, s ekkortájt ismerték el az erdélyi nemesek úriszék-tartási jogát is. A lipői és turóci nemesek vagy a szepesi tizlándzsások eltérő állapota egykori eredetükkel és zárt földrajzi helyzetükkel függött össze. Az anyanyelv nem jelentett választóvonalat. A drávántúli nemesek nagy része horvát, a máramarosiak román anyanyelvűek volt, mégis a magyar nemesség részének számítottak. Ezzel szemben a német Cilleieket, a lengyel Stibort a közvélemény mindig is idegeneknek tartotta. Nem számítottak igazi nemesnek az egyházi nemesek, az úgynevezett *praedialisták*, akik egyházi birtokon éltek, és békében igazgatási feladatokat láttak el, ha-

A kishánai vár

Bandérium kivonulása. Részlet a kassai Szent Erzsébet-oltárról

királyi, nemesi vagy egyházi birtokon éltek-e. Jobbágyok a felszabadított, uruktól földet kapott szolgákból, a királyi várszervezet várnépeiből, a lesüllyedt várjobbágyokból, az udvarnokszervezet udvarnokaiból és a hospesekből lettek. Jogaikat és kötelelességeiket a korábbi hospesek jogainak mintájára állapították meg. A hospesek jogaiba beleszámított a szabad költözés is. Az összes jobbágy szabad költözési jogát azonban – függetlenül attól, hogy milyen birtokon élt – csak a temesvári országgyűlés törvényeiben, 1397-ben mondták ki.

A világi társadalom csúcán a bárók álltak. A korszak elején e fogalom még csak a királyi és királynéi

várnép • A királyi várszervezet eltartására rendelt szolgáló jogállású népesség az Árpád-kori Magyarországon. [II]

borúban uruk oldalán szálltak harcba. Ők eredetileg nem voltak szabadok, a nagyobb egyházaknak mindig is voltak ilyen feladatokat ellátó úgynevezett lovas jobbágyai. A nagy társadalmi egységesülés korában azonban nem maradt már hely ilyen periférikus csoportoknak. A lovas jobbágyok annyiban hasonlítottak az országos nemességre, hogy hadakoztak, azonban nem saját birtokukon, hanem az egyház földjén éltek, ezért lettek egyházi nemesek.

A 13–14. század fordulójának zavaros politikai viszonyai között megszűnt a királyi várszervezet, vele együtt a hozzá kötődő rétegek, a **várnépek** és várjobbágyok is eltűntek. Kicsit lassabban, de széthullott a királyi udvarnokszervezet is. Az egyházi és a királyi birtokon lassabban történt az egységes jobbágyosság kialakulása, mint a magánbirtokon. Ott ez a 14. század első évtizedeiben lezárult, ekkor szabadították fel az utolsó szolgákat. A régi értelemben vett szolgaságról ezután nem beszélhetünk Magyarországon. Ha az egykori udvarnokföldet nem adományozták el, akkor az ott élő népek egykori jogállását még számon tartották, a Zsigmond-korban azonban az ősi különbségek csaknem teljesen eltűntek. A mások birtokán élő parasztokat a 14. század közepétől egységesen jobbágyoknak hívták, függetlenül attól, hogy

udvar tisztségviselőit jelentette, néhány évtized múlva azonban már olyan társadalmi csoportot jelölt, amelybe elsősorban születéssel lehetett bejutni. A bárók fiai korábban is többnyire bárók lettek, örökölték apjuk birtokait is, addig azonban, amíg nem kaptak tisztséget, nem járt nekik sem a báró név, sem a nagyságos megszólítás. A Jagelló-korban már megkülönböztették az ország igazi báróit – ők a fő tisztségviselők voltak – a természetes báróktól, korabeli elnevezéssel a bárófiaktól vagy mágnásoktól. A 15. század közepétől kezdve fokozatosan nekik is kijárt a nagyságos megszólítás. Az ország szokásjoga, amely még továbbra is szigorúan ragaszkodott ahhoz az elképzeléshez, hogy báró csak az lehet, aki méltóságot visel, *csupán nevük alapján báróknak* nevezte őket. A bárók a 15. században váltak valódi főnemesi renddé.

1498-ban egy törvényben már név szerint felsorolták a bandériumállításra kötelezett főurakat, azaz a zászlósurakat. Azok a mágnások, akik nem kerültek be ebbe a vagyoni alapon kiválasztott belső körbe, gyakorlatilag kiszorultak a főnemességből. A főnemesség eddig egyet jelentett a bárókkal, a grófi címet csak néhány német eredetű és horvát család használta. Mostantól a politikai érdemekért adott címek, mint például Hunyadi János, majd Szilágyi Mihály beszercei, a Szapolyaiak szepesi grófi címe eredményeképpen lassan a magyar grófi cím is kialakult. Az eddig legelőkelőbbnek számító nagyságos (*magnificus*) megszólítás mellett megszületett egy másik is, amelyik csak a zászlósurak szűk körének járt ki, a tekintetes (*spectabilis*) címzés.

Az ország igazi bárói közé számított a nádor, az országbíró, a szlavón és a dalmát–horvát bán, az erdélyi vajda, a székely ispán, a macsói és a szörényi bán, a királyi és a királynéi tárnok-, az ajtónálló-, az asztalnok-, a pohárnok- és a lovászmester, valamint a pozsonyi és a temesi ispán. A bárók jogai csak négy ponton tértek el az általános nemesi jogoktól. Saját zászlajuk alatt vonultak hadba, esküjük tíz nemesével ért fel, ellenük azonban száz nemesel kellett esküdni, özvegyüknek pedig száz márka hitbér járt.

A köznemesek szívesen hivatkoztak az egy és ugyanazon nemesi szabadságra, ami alatt azt értették, hogy az ország minden nemesét azonos jogok illetik meg. Werbőczy Hármaskönyve ezt négy pontban foglalta össze. 1. Előzetes idézés és törvényes ítélet nélkül – a büntetkedben való tettenérést nem számítva – nem tartóztathatók le. 2. Csak a törvényesen megkoronázott király hatalma alatt állnak. 3. Törvényes jogaikkal, birtokaik jövedelmével szabadon élhetnek, semmiféle adót és vámot nem fizetnek, csak az ország védelmére kell katonáskodniuk. 4. Ha valamely király jogaiknak ellene tenne, akkor ellenállhatnak anélkül, hogy a hűtlenség vétkébe esnének.

A korszak elején még virágzott a familiaritás intézménye. A bárók és a módosabb nemesek meghatározott el látás fejében nemeseket fogadtak szolgálatukba, családjukba, idegen szóval familiájukba. Az úr és familiárisa

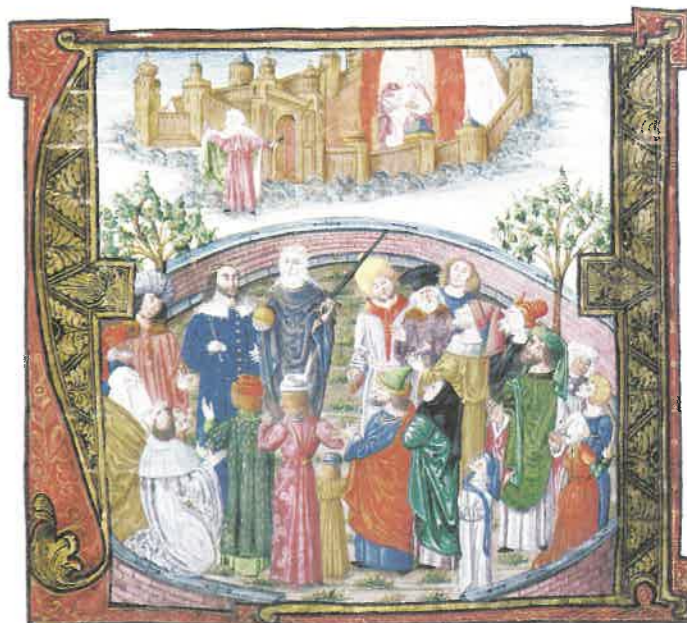

Bebek Imre erdélyi vajda pecsétje, 1393

Garai László macsói bán pecsétje, 1453

Társadalmi körkép. Iniciálé a Mátyás Gradualéból

Címer
páncélos apród
ábrázolásával.
Buda, 1456

Gyalogsági roham.
Metszet Johann Hartlieb hadtudományi munkájából,
15. század közepe

közötti kapcsolat a középkor végére meglazult, a szolgálatba állás például csak rövid időre, általában egy évre volt érvényes. A Jagelló-korban bukkan fel a szervitor kifejezés e szolgálatban álló nemesekre. A familiárisok közt is igen nagy volt a különbség: egy várnagy jövedelme elérhette a középbirtokos nemesét, volt azonban, aki csak élelemért, némi ruháért és lakásért szolgált.

Az európai hadszervezet a 15. században teljesen átalakult. A nemesség katonai szerepe háttérbe szorult, a régi mozgósítási formák, mint például Magyarországon az egész nemességet hadba szólító általános hadfelkelés, kezdte jelentőségét veszíteni. A nehézfegyverzetű lovagság még mindig egyet jelentett a gazdag nemességgel, a csatákban azonban jelentősége mind kisebb lett. A gyalogság és a Magyarországon korábban is nagy számban meglevő könnyűlovasok többé nem kiegészítő szerepet játszottak, hanem eldöntötték az ütközeteket. A hosszú külföldi hadjáratok a hagyományos mozgósítással nem voltak lehetségesek, ha lovakok is indultak hadjáratra, azokat rendszeresen fizetni kellett. A tűzfegyverek megjelenése ehhez képest másodlagos volt, az csak a következő korszakban alakította át gyökeresen

a hadviselést. Az általános jelenségek mellett a Magyar Királyság hadseregének megváltozásához az állandó török háborúk is hozzájárultak. Európa más tájain is egyre hosszabbak váltak a hadjáratok, a hadiállapot ott is évtizedekig tarthatott. Ott azonban két nyugati társadalom hadserege állt egymással szemben. Magyarország helyzete ettől különbözött. Az oszmán hadviselés nem nyugati típusú volt. A háborús állapot a végvárokon állandóan készenlétben lévő katonaságot igényelt, ami egy új típusú, csak hadakozásból élő réteget hozott létre. A szerb eredetű könnyűlovaság, a huszárság, amely a végvidéki harcok gyorsan mozgó alakulatait jelentette, szintén nem jött volna létre a török háborúk nélkül. Ugyancsak a határvidék védelmére szervezték meg a parasztkatonaságnak azt a sajátos rendszerét (a *vojníkokat*), amelyik, ha többször átalakítva is, a 19. századig őrizte a határokat. A vojníkok királyi és földesúri adó alól mentesített katonák voltak, akik paraszti tevékenységük mellett meghatározott időnként katonai szolgálatot láttak el.

Zsigmond reformjai után Mátyás volt az első, aki átalakította a hadszervezetet. Azokat a világi és egyházi főurakat, akik maguk állították ki bandériumukat, zászlósúrnak nevezték. A banderiális hadrendszer a kései Árpád-kor óta alkalmazásban volt Magyarországon. Az olasz *banderío* – azaz a címeres zászló szóból képzett fogalom – csapatot, zászlóaljat jelent. A király, a püspökök, a bárók, az auraniai perjel saját zászlajuk alatt vezették csapatai-

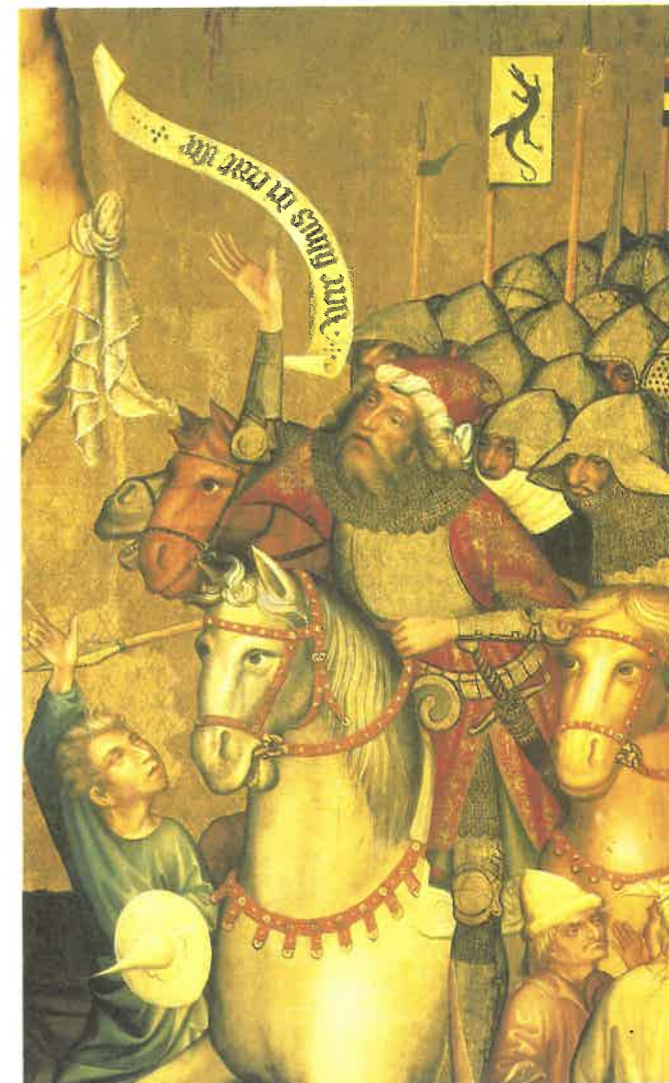
kat. A bandériumoknak nem volt szabott létszámuk, a 15. században körülbelül 400 főből álltak. Ulászló reformjától, 1498-tól kezdve a legnagyobb birtokokkal rendelkező urakat név szerint kötelezték bandérium állítására. Zászlósúr lehetett olyan is, aki éppen nem volt méltóságban. Ők szedték be a hadiadó felét, amit seregük felszerelésére fordítottak, az adó másik fele a királyé lett.

A zászlósúri és a megyei katonaság nagy részét a telekkatonaság tette ki. A telekkatonaság nem jelentett külön csapatokat vagy másoktól elkülönülő fegyvernevet, sem – mai kifejezéssel – szolgálati viszonyt, hanem az 1397-es temesvári országgyűlésen a török elleni háborúk céljából elhatározott katonaszerelési rendszert. Eszerint a bárók és birtokos nemesek minden húsz jobbágyuk, azaz 20 jobbágytelek után egy íjászt tartoztak kiállítani. Az így kiállított katonák nagy része valószínűleg nemes volt. Ha általános hadfelkelést hirdettek, a nemesek a megyei bandériumokhoz csatlakoztak. A korszakban az számított modern hadseregnek, melyben a csapatok egy része állandó zsoldoseregből állt. Magyarországon ezt Hunyadi Mátyás hozta létre az 1460-as évek közepén. Alapját Giskra és harcosai átállításával tették meg, igazán jelentőssé azonban a cseh háborúk folyamán vált, amikor Frantisek Hag zsoldosvezér egy körülbelül 6–8 ezer fős állandó zsoldosereget szervezett a király szolgálatába. A zsoldosok túlnyomórészt cseh és lengyel származásúak voltak. A zsoldosereg egy részét Mátyás halála után fekete seregnek nevezték, nevét az egyik zsoldoskapitányról, „fekete” Haugwitzról kapta. A zsoldoscsapatok csak a nyugati hadszíntéren voltak jól alkalmazhatók. II. Ulászló is felfogadta őket Miksa és János Albert ellen, amikor azonban munkájuk és zsoldjuk elmaradt, fosztogatni kezdtek. A déli határra irányították őket, ahol a török elleni védelem helyett rablással foglalkoztak. 1492-ben Kinizsi Pál verte szét őket, életben maradt tagjaikat Ausztriába toloncolták. Zsoldosokat a Jagellók alatti magyar hadakban is találunk, de rendszeres, nagy létszámban való tartásukra a nyugati hadjáratok befejeződésével nem volt szükség.

Az állandó törökellenes hadi készenlét az ország mindennapjaivá vált. Amikor 1514-ben Werbőczy István Hármaskönyvében a **szokásjogot** írásba foglalta, arra a kérdésre, hogy az adományozott nemesi birtokok miért csak a férfi leszármazókat illetik, a következőt válaszolta: *Magyarország az alája vetett részekkel együtt, ellenségektől környezve, s ezeknek torkában fekszik, amelyet eleink mindig csak karddal és fegyverrel szoktak védelmezni... birtokjogaikat is katonai szolgálattal, s véruik ontásával szereztek.*

*

A jobbágy szabadon használhatta földjét, azt utóda örökölte. Ha adósságait és földbérét kifizette, földesurától vagy annak helyi képviselőjétől engedélyt kapott, akkor szabadon elköltözhetett más földesúrhoz. A földes-

szokásjog • A társadalmi együttes spontán kialakult szokásai. Be nem tartásukat a társadalom bünteti. Kezdetben íratlan, de jelenleg az írásba foglalás sem változtat. A forrásokban régi jogként emlegetik, mivel olyan régóta létezik, hogy mindenki természet-

Zsigmond király csapatai élén. Oltárkép részlete, 1427

tesnek tartja és használata bevált. A magyar szokásjogot elsőként Werbőczy István Hármaskönyvében foglalta írásba 1514-ben.

Katona a garamszent-benedeki úrkoporsón, 15. század vége

Gabonaszállítás a malomba.
Francia miniatúra, 15. század

Almaszedés a majorságban.
Francia miniatúra, 15. század

Szénakaszálás. Miniatúra a Flamand
Kalendáriumból, 15. század

hospes • Földműves- és kézműves-foglalkozást egyaránt űző idegenek – de nem feltétlenül idegen nemzetiségűek – társadalmi csoportja. Korabeli magyar neve: vendég. [11]

urak állandó jobbágyhiányban szenvedtek, ezért gyakran csábították el más birtokos jobbágyait, vagy egyszerűen erőszakkal elköltöztették őket. Az erőszakos jobbágyköltöztetést 1351-ben törvénnyel tiltották meg, ezt később többször is megismételték, mindhiába, később is rendszeresen előfordult. A jobbágy földesúrnak készpénzben földbért, természetben úgynevezett ajándékokat, például bányát, kalácsot, a bor és néhány helyen a szántóföldi termények után kilencedet fizetett. A robot, amelyet a földesúri major számára kellett teljesíteni, ekkor még igen csekély volt, többnyire fuvarozásból, szénakaszalásból állt. A földbér és az ajándékok fizetése több, helyenként változó számú és dátumú időpontban történt. A természetben fizetett ajándékok közé olvadt be néhány régebbi szolgáltatás, mint például a szállásadó. Egykor ez a földesúr megvendégelését jelentette, ekkorra azonban élelmiszerajándék lett belőle.

A jobbágyi szolgáltatásokat a szokásjog szabályozta. A jogi egység ellenére a jobbágyok szolgáltatásaiban nagy különbségek voltak, melyek abból adódtak, hogy elődeik milyen korábbi társadalmi rétegből érkeztek. A hospesek sok helyen az egész középkor folyamán megőrizték az átlagosnál jobb helyzetüket. Őket csak a Zsigmond-korban kezdték a jobbágyokhoz számítani. Az öröklés során a telkek felaprózódtak, a jobbágyok fél-nyegyed vagy még ennél is kisebb telken gazdálkod-

tak. A 15. században már a negyedtelek volt az átlagos teleknagyság. A jobbágy telkét, terményeit, állatait, vagyoniát meghatározott szokások szerint utódai is öröklték. Az öröklés szabályai eltértek a nemesi jog szokásaitól. A telkekkel nem, legfeljebb csak önálló házzal rendelkező parasztokat zsellérnek hívták, ők bérmunkában dolgoztak, vagy csak bérelték telküket.

A jobbágy védelméről – ha kellett, erővel is – földesura gondoskodott. Egy erőszakosan támadó, a korabeli szóhasználat: hatalmaskodó nemes támadása ellen joga volt fegyverrel megvédeni birtokát és jobbágyait, sőt akár a hatalmaskodótól erőszakkal visszaszerezte az elvitt jószágokat, az elköltöztetett jobbágyot. A védelem egyszerre volt jog és kötelesség, a védelem része volt az is, hogy jobbágyai részére a földesúr szolgáltatott igazságot. A földesúri törvényszéket nevezzük úriszékeknek. A földesúri igazságszolgáltatás is ősi hagyomány volt, nem az 1351-es törvény vezette be, ez csak azt mondta ki, hogy mostantól minden nemesnek joga van úriszéket tartani. I. Károlytól kezdődően elsősorban a bárók és az udvari nemesek mind többen kaptak pallosjogot. A pallosjoggal megadómanyozott személynek joga lett a birtokai határain belül elfogott tolvajokat, rablókat, gyilkosokat elítélni és kivégezni. Eleddig e jog csak a királyt illette meg, aki ispánjain keresztül gyakorolta hatalmát. A pallosjog korabeli magyar neve szabadispánság volt, mivel az ezzel megadómanyozott személy és birtoka szabad, azaz mentes lett az ispáni jogkör alól.

Az ország túlnyomó részét számbelileg a jobbágyság tette ki. A 15. században zárult le végleg az az egységsülés, mely az előző évszázad elején kezdődött. Ezután mindenkit jobbágyként tekintettek, aki földesúri fennhatóság alatt állt, lehetett akár több pusztát bérlő, egész gulyát tartó mezővárosi polgár, vagy más házában lakó zsellér. Ekkor olvadt be a jobbágyok közé az utolsó nagy társadalmi csoport, a **hospeseké**. A jobbágyok nem voltak birtokosaik földjeiknek, bár azt meghatározott jogi keretek közt tovább örökíthették. A földesúr jogi fennhatósága alá tartoztak: ügyeiket az úriszéken tárgyalták, földesuruk köteles volt velük gondoskodni. A parasztháború leverése után ugyan megtiltották a jobbágyok szabad költözését, ez azonban a gyakorlatban nem valósult meg. E korszakra is érvényes, akár csak az előzőre, hogy a földesúr–jobbágy viszonyt még évszázadokig elsősorban a helyi szokásjog és nem az országos törvények szabályozták. Ez határozta meg a földesúr fizetendő járadékok mennyiségét is, melyet egyre gyakrabban frásban, úgynevezett urbáriumokban rögzítettek. Az urbáriumokban szereplő rendes bevételek, az évente kétszer-háromszor adandó ajándékok és a földbér (*terragium*) mértéke alacsony volt, ezt azonban kiegészítette a „rendkívüli taksa”, amelyet némely birtokon nagyon is rendszeresen szedtek. A kilencedet nem fizették mindenhol, a robot mértéke továbbra is csekély volt.

TEMES MEGYEI JOBBÁGYOK
MAGYAR PÁL GIMESI VÁRNAGYHOZ
(1325 után)

Jótevő uruknak, a Magyarok mondott Pál mesternek, gimesi várnagynak, a Temes alatti birtokain lakozó gazdagok és szegények egyetemlegesen, örökös hűségük szolgálatait.
Mint hogy Miklós nevű tisztje miközöttünk nem mint igaz bíró, hanem mint valami második Ámon, zsarnokoskodik, némelyeket közülünk ahogyan nem való, fogságra vet, némelyeket nyomorgat, másokat javaiktól megfoszt, és azt, ami a kenyereink, tudni méltó szőlő telepítéseinket, szétromtja és elpusztítja, a malomgátakat lerombolja, vetéseinket méne-seivel legelteti, az erdőktől és régtől fogva meglévő szabadalmaink használatától visszatart, és mindent szabadságunk rovására cselekszik; különösképpen pedig ama szabadságunkat, melyet nekünk urunk levelében szabályosan és illő módon engedett, teljességgel megromtotta, és sok más elmondhatatlan gaztetteket, melyeket megírni izzadságos volna, követett el rajtunk; ám bár nincs kedvünkre, mindazonáltal a szükségétől hajtva mégis oda jutottunk, hogy birtoka földjének színén többé semmi képpen meg nem maradhatunk. Ennek okából kérjük tehát Uraságotat, ha továbbra is úr akar lenni fölöttünk, űzze el közülünk ugyanezen Miklóst, és valaki mást, jobbat méltóztasson ide helyezni; mert különben e szükségétől kényszerítve, király urunkhoz fellebbezünk és nem fogjuk elmulasztani, hogy magunk állapotát más helyen biztosítsuk.

Forrás: Árpád-kori és Anjou-kori levelek XI–XIV. század.
Szerkesztette: Makkai László–Mezey László.
Gondolat Kiadó, Budapest, 1960, 236–237.

LUDOVICUS TUBERO: DÓZSA GYÖRGY BESZÉDE
A KERESZTESEKHEZ

... A magyar nemesség ugyanis benneteket, jobbágyait nem tart polgártársainak, hanem mint szolgák felett uralkodik rajtatok, mintha hadijogon tehetné, ellenségesen bánik veletek, sőt alig tart benneteket méltónak arra a napfényre, amelyet az emberek az állatokkal közösen élveznek. Minden egyebet is, ami benneteket éppúgy megillet, mint őket, elvetemült módon csak magának követel a nemesség, sőt még nyomorult lelketeket se hagyja meg nektek a gögös népség, ha nem lenne hasznára életetek. Amit ugyanis a ti fáradságos szorgalmatokkal megművelt földek teremnek, amit csak állataitok adnak, az mind a nemesség prédája. Nekik szántjátok a földet, nekik ültettek szőlőt, nekik nevelitek a gulyákat és méneseket, nektek pedig csak ínség marad szolgálással együtt. Ezt annál nehezebb elviselni, mivel azok érzik leginkább a hiányt, akik a gazdagságot teremtették; annyira mérhetetlen a nemesség kapzsisága. Magyarország lakói előtt ismert dolgot említék, mivel mindenki tudja, amit nyomorúságára mindegyikötök nap mint nap tapasztal otthon. Melyik nemes intéz ugyanis bármit, akár fáradságos, akár könnyű dolog az, a ti fáradságotok és költségeitek nélkül? Ha ugyanis valamelyik nemes építkezik, ha nősül, ha lányát adja férjhez, ha vendéget fogad, ha születik, ha meghal, ha királyához utazik valamilyen ügyben, az benneteket sújt, semmit sem tesznek a ti súlyos károsításotok nélkül. Ki viselné ezt el, akiben van valami emberi lélek; sem kedvező sem kedvezőtlen dolog nem történhet a nemességekkel, ami nektek ne lenne károtokra. Ha ünnepet ülnek, nektek gyászt okoznak az adó behajtásával, hogy legyen pénzüik a pazarlásra. Ha gyászolnak vagy temetnek, a ti költségeitek rendezik a temetést, és igaz könnyeket csálnak ki belőletek, sem bőkezűséget, sem nagylelkűséget, a legfőbb és legdicséretesebb erényeket nem gyakorolják ezen elvetemült emberek romlásotok nélkül. Ha pénzt akarnak szerezni, amelyre a halandók leginkább vágyanak, a ti kirablásokból töltik meg pénzesládáikat, és a töletek elrabolt zsákmányból lesznek nagyok és gazdagok; a legnagyobb dicsőségre azok tesznek szert övéik körében, akik jobbágyaiktól többet raboltak el jogtalanul.

Forrás: Ludovicus Tubero: Kortörténeti feljegyzések (Magyarország).
Közreadja: Blazovich László és Sz. Galántai Erzsébet.
Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 4, Szeged, 1994, 271–272.

Középkori lakóházak Sopronban

VÁROSOK – VÁROSLAKÓK

Az elődek által megkezdett városalapító politikát az Anjouk is folytatták. A kiváltsággal rendelkező városok azonban nem mind váltották be a hozzájuk fűzött reményeket. Csak azokat volt érdemes királyi pártfogásban részesíteni, melyek a saját lábukon is meg tudtak állni, ezek pedig mind az ország fő kereskedelmi útvonalai mellett feküdtek. Zsigmond uralkodása elején számos várost is eladományozott. A város és az egyszerű hospes település közt a választóvonal ott húzódott, hogy a város mindenféle ügyekben ki volt véve a megyésispán joghatósága alól. A szabad (azaz kiváltságolt) királyi (azaz királyi kézen maradt) városokat és falvakat a király 1405-ben tanácskozássra hívta össze.

A gyűlés eredményeként kiadott városi dekrétum elrendelte, hogy a királyi kiváltságolt településeket falakkal vegyék körül, az országban kötelezővé tette a budai mértékek használatát. A királyi városok fellebbviteli bíróságaként a tárnokmester bíróságát jelölte

meg, a városok pallosjogot kaptak, a király mentesítette őket Buda árumegállító jogával szemben. A későbbiekben kiemelkedett a szabad királyi városok közül is egy szűk, elit csoport, mely a budai jog alapján összeállított tárnoki joggal élt: Buda, Pozsony, Sopron, Nagyszombat, Kassa, Bártfa, Eperjes. Külön város csoportot alkotnak a később személynökinek nevezett városok, az erdélyi szász és a királyi bányavárosok.

A fallal körülkerített szabad, úgynevezett kulcsos városok mellett az ország fontosabb vásárhelyein mezővárosok alakultak ki. Nevük külső megjelenésükre utalt: a kulcsos városokkal ellentétben mezők vették körül. Többnyire magánföldesúri kézen voltak, a 15. század elejétől némelyekben várakat építettek, főúri székhegyek lettek (Kismarton, Pápa, Gyula). Az itt élők jogilag jobbágnak számítottak, de több mezővárosban jelentős kiváltságokat szereztek. A szabad királyi városok és a mezővárosok lakói jórészt mezőgazdasági termelésből éltek, csak kisebbik részük volt iparos vagy kereskedő.

A városokban élők hol hospeseknek, hol polgároknak nevezték. A magyarországi kiváltságolt városok lakóinak többsége német nyelvű volt. A 15. század elejéig a jelentősebb városok vezetése egy lovagi életmódot folytató, földbirtokkal rendelkező, egyben kereskedelemmel is foglalkozó réteg kezében volt.

Gyakran házasodtak nemesekkel, sokan maguk is nemessé lettek. E családok a századfordulóra jórészt kihaltak, helyüket egy tisztán városiak, kereskedő ré-

teg vette át. A városi polgárság életében ez a 14. századi változás hasonlított a nemesség, majd a jogilag egységes jobbágyosság kialakulásához. Az új polgárság jobban a városfalakon belüli világhoz kötődött, mind elődek. A bányavárosokban nem történt hasonló váltás. Az egykori alapító családok leszármazottai birtokolták a főtéri házakat, ezért gyűristéri polgároknak hívták őket, a bányarészese-dések nagy része az ő kezükön volt.

A városi polgárok a többi rendhez hasonlóan nem voltak egységesek. A nagyobb városok felső rétegét a kereskedők, a királyi kamarabérlők, az árukereskedő kézművesek, a bányavárosokban a bányák és kohók birtokosai tették ki. Ők tartották kezükben a város vezetését, közülük kerültek ki az úgynevezett belső tanács tagjai. A kézművesek alkották a városi közepre teget, a városvezetésbe a külső tanácson keresztül kapcsolódtak be. A városiak többségét egyszerűen városiaknak hívták, ha a városfalakon túl polgároknak is minősültek, a városi vezető rétegtől szakadék választotta el őket. Napszámosként, fuvarosként, vagy más szolgálattal keresték kenyerüket.

A mezővárosok lakói az országos jog szerint ugyan jobbágnak minősültek, de többnyire kijárt nekik a polgár elnevezés, akárcsak a püspöki székvárosokban élőknek. A 15. században mind több **céh** alakult a mezővárosokban is. Itt gyakran az összes iparos egyetlen társaságba tömörült. A céh és a vallásos társulatok között ez időben nem tettek különbséget. Az ilyen társulatok saját oltárt emeltek, találkozik a városi politizálás színterei voltak. A nagyobb városok *Krisztus teste* céhei a gazdag kereskedők társulatai voltak, de a legelestebbek részére is megszervezték az úgynevezett nyomorgók céhét.

Bártfa főtere a városházával

Sopron város térképe

céh • Egy városban élő iparosok vagy kereskedők megállapított szabályok szerint működő érdekvédelmi szervezete, amely szabályozta a szakma üzését. A céh tagjait közös vallási tevékenység is összekötötte. Elsődleges célja a konkurencia kizárása, az idegen és szakmán kívüli iparúzó, az úgynevezett kontárok tevékenységének visszaszorítása. Az első céheket Magyarországon a 14. században az erdélyi szászok alapították. A középkori Magyarország városaiiban a céhek többsége egyszerre több szakma művelőit tömörítette. [II]

Település és lakóhely

távolsági kereskedelem · A magyarok távolsági (külföldi) kereskedelmi tevékenységére először a 960-as évekre vonatkozó adatok utalnak, ekkor a prágai és bulgáriai vásárokon fordultak meg, s a rabszolga-, ón-, prémkereskedelemben vettek részt, illetve lovat és ezüstöt adtak el. A 12. századtól a magyar kereskedők főként állatot (elsősorban lovat), később sőt szállítottak külföldre. Ezen árucikkek mellett a 13. század elejéig még gabonát, gyümölcsöt, fát, fakészítményeket, bőrt, szűcsárut, mézet, halat, viaszt és fémekeket exportáltak. Magyarország ekkor katonai felszereléseket, kézműipari termékeket és luxuscikkeket importált. A 13. században Velencéből, Csehországból, Lengyelországból, Franciaországból, a német- és osztrák területekről érkeztek ide kereskedők. E kiterjedt kereskedelmi tevékenység a 14–15. században tovább bővült, Firenzével, Havasalfölddel, moldvai kereskedőkkel. Királyaink kiváltságokkal, árumegállító jogokkal, más esetben zárlattal ösztönözték, illetve védtek a magyarok távolsági kereskedelmét. [SGy]

fehérvári szabadságjog · A székesfehérvári szabadságjogot a fehérvári polgárok (zömében latinok) számára IV. Béla erősítette meg, mivel a Szent Istvánnak tulajdonított, valójában azonban valószínűleg III. István által adott kiváltságlevél elégett. Ennek egyetlen cikkelye maradt ránk egy 15. századi oklevélben, mely szerint a fehérváriak országos vámmenteséget élveztek. Valószínűsíthetően joguk volt egy bíró és 12 esküdt szabad megválasztására, városi bíróság működtetésére, szabad emberek fehérvári letelepítésére. Lehetséges, hogy szabad plébánosválasztási jogot is kaptak. A fehérvári szabadság a 13. században kialakuló magyar városi jog alapját képezte. A fehérvári szabadságra való hivatkozás már 1217-ben megtalálható egy hamisított garamszentbenedeki kiváltságban. A 15. századtól már nem hivatkoznak a fehérvári szabadságra. [SGy]

országos vásártartási jog · Ahol évente többen is találkoztak egy bizonyos napon (templombúcsú), ott alakultak ki az országos vásárok (Fehérvár, Szent István-nap: augusztus 20.; Szent Imre-nap: november 5.; Várad, Szent László-nap: június 27.). A vásártartás csak a 12–13. századtól volt kiváltsághoz kötve. E kiváltsághoz tartozott a vásár feletti joghatóság engedélyezése, a vásárookra igyekvők és az onnan távozók királyi védelme és vámmentesége. A vásárokon hirdették ki a fontosabb intézkedéseket, peres ügyeket. Az évi országos vásár első királyi kiváltságát Buda kapta 1287-ben Kisasszony napjára (szeptember 8.). Kiváltságot csak az uralkodó adhatott. A kiváltságok szerint érvényesült a német eredetű mérföldjog, miszerint egy napon meghatározott távolságban tilos volt másutt vásárt tartani. Az országos vásár középkori elnevezése a sokadalom. [SGy]

VÁROSOK

1301-ben, az Árpád-ház kihalása idején olyan városok álltak Magyarországon, melyek egy részét a tatárjárás után fállal vették körül. Európa nyugati felében az erődített városok már jóval korábban létrejöttek, mintegy száz évvel megelőzve a hazai állapotokat.

A mezőgazdasági ártermelés fejlődése, az új területek művelésbe vonása lehetővé tette, hogy a falvakban a korábbiaknál nagyobb mennyiségű élelmiszert állítsanak elő. Ez a viszonylagos árubőség demográfiai növekedést idézett elő, melynek egyenes következményeként egyre többen vettek vándorbotot kezükbe, és az egyre erősödő városokban kerestek lakhelyet, megélhetést. Ezekben a városiasodó településeken a kialakuló kézműiparban is egyre nagyobb mennyiségű többletterméket állítottak elő.

A megélénkülő árucseré miatt mindinkább szűknek bizonyultak a korabeli egyházi intézmények és a várak mellett létrejött piacok, amelyek ekkorra már túlnőtték

Középkori város. Táblakép részlete, 1470-es évek

a helyi kereteket. A kereskedelem vérkeringéséből nagyobb hányadot követelt a **távolsági kereskedelem**.

A 13. század elején a fehérvári latinok Szent István királytól származtatták a városi jogaikat rögzítő kiváltságlevelet, melyet röviden **fehérvári szabadságnak** nevezünk. Éppen ennek alapján szerezte meg kiváltságait 1238-ban Nagyszombat, 1248-ban Nyitra, 1271-ben Győr és Szatmár, 1277-ben Sopron, 1279-ben Vasvár. A fehérvári jog elérése még a 14. században is városaink vágyálmái közé tartozott. E jog leglényegesebb eleme a vámmenteség volt. Fontos privilégiumnak számított az **országos vásártartási jog**. Ez Fehérvár mellett csak kevés városnak adatott meg: például 1287-től Buda, 1344-től Sopron és Pozsony, 1347-től Kassa, 1353-tól az erdélyi Beszterce kapta meg, később aztán több száz falu és mezőváros is részesült e kiváltságban.

Az új főváros, Buda szerepe egyre jelentősebbé vált. Amíg a 13. század végéig az ország kereskedelmi útvonalainak ütőereit Fehérvár ellenőrizte, addig ez a csomópont a tatárjárást követő időszakban egyre inkább Budára tevődött át. A 13. század végétől mind gyakrabban említik példaként Buda városi kiváltságait, de mintaként szolgált Korpona vagy a bányászvárosok számára Selmechánya és Teschen is. A 14. század közepe táján kezdtek meg a városi privilégiumok egységes jogi keretek közé illesztését.

Az 1241–1242-es tatárjárás következményeként fállal körülvett városok jó része korábban is nagy kiterjedésű városnak számított. Fehérvár például már az Árpád-kor végén is jelentős nagyságú volt, a 15. század végére pedig már körülbelül 1780 hektárnyi területet foglalt magában. Ezt a hatalmas lakóhelyet nem lehetett és nem is volt értelme teljes egészében körülkeríteni, éppen ezért a városfalak építésekor összefüggő, összetartozó városrészeket, utcákat vágtak szét.

A körülkerített belvárost 1259–1270 között említették először. Területe a város egészéhez képest viszonylag kicsiny, mindössze 20,8 hektár, a 15. század végi Fehérvár területének körülbelül egykilenced része volt. Ettől az időszaktól említik okleveleink a mesterségesen kialakított külvárosokat: a későbbi Budai külvárost 1331-ben *suburbiumként*, 1406-ban *civitas exteriorként*, az Újvárost 1327-ben *Szigetként*, az Ingóványt 1372-ben *Inguanként*, az Újfalut 1298-ban *Nova Villa* néven.

Henc fia János budai rektor pecsétje, 1328

A Szent Anna-kápolna Székesfehérvárott

Pozsony város címere, 1436

Nándorfehérvár.
Miniatúra
a Thuróczy-krónikából

Bártfa a városfallal

A fehérvárihoz hasonló jelenség figyelhető meg Esztergom–Királyi város, Győr, Körmöcbánya, a budai Víziváros, Pécs és Pozsony esetében is. Jellemzően városi problémának számított, hogy a lakók nem fértek el a fallal övezett területen belül, és kirajzottak onnan. A megoldás az volt, hogy vagy kibővítették a város területét egy újabb városfal-szakasszal, mint jóval később Rusztnál, vagy a falakon kívül eső, kiterjedt külvárosokat hoztak létre, mint Nándorfehérvár vagy Brassó esetében.

Ezeket a sejtyszerűen tovább növekvő városrészeket a későbbiekben beolvasztotta a városmag, esetleg külvárosként kaptak a belvároséhoz hasonló erősítésfalat (Győr, Nagyszében, Pécs, Sopron). Pozsony 1311-ben kapott városfalat, és a 14. században erősítették meg Nagyszombat, Bártfa, Eperjes, Kőszeg, Trencsén, Kismarton és Szakolca városát is. A városok jó része egy korábbi vár mellett épült fel, piacuk is mindig e vár birtokosának felügyelete alatt állott. Ezek a királyi, királynéi, érseki, püspöki birtokban lévő várak azonban nem csupán a környező magaslatokon emelkedhettek (Brassó, Eger, Esztergom, Selmecbánya, Szalónak, Trencsén, Veszprém, Visegrád, Zólyom), hanem a városfallal egyazon egységbe vonva, néha már korábban kiépítve (Pécs–püspökvár), néha árokkal is elválasztva (Fehérvár–újabb királyi vár, Késmárk, Kolozsvár, Kismarton).

A 15. század közepéig szinte semmilyen minőségi változás nem történt a városok 13. század végén–14. század elején kiépített erősítéseiben. Megőrizték formájukat a viszonylag magas városfalak, melyeket kör, patkó, félkör, négyzetes vagy téglalap alaprajzú tornyokkal tagoltak. A kevésbé védett helyen épült városokat széles árokkal vették körül, melyeken felvonható fahidak íveltek a város rendszerint két vagy három kapujához. Ezeket a kapukat természetesen külön kaputoronnyal védték. Hasonló védműveik voltak a korabeli váraknak is, melyek még ebben az időszakban is nagyobb számban épültek magaslatokra, mint sík területre. Az ágyú elterjedése, általános használata a várostromok során majd csak a 15. század végére–16. század elejére tehető; így korszakunk várépítésére, a városfalak kialakítására nem gyakorolhatott még hatást.

Az erősítésfalak így még vékonyabbak lettek, és magasságuk is az egekbe tört, hiszen a létrákon feltörekvő ostromlóktól félték, és nem a falakat leromboló ágyútűztől.

A falakat bizonyos távolságonként tagoló tornyokról íjászok lőtték az erősítést elfoglalni igyekvő támadókat.

A városokon belül több esetben külön kerítés övezte a plébániatemplomot (Bártfa, Besztercebánya, Brassó, Eperjes, Földvár, Lőcse, Nagyszében, Szepesszombat, Zólyom), vagy akár a királyi bazilikát és az ehhez tartozó épületegyüttest (Székesfehérvár). Sok esetben a templom vagy székesegyház a városon belüli vár (Óvár) területén állott (Eger, Kolozsvár, Esztergom, Körmöcbánya, Pécs, Segesvár, Selmecbánya).

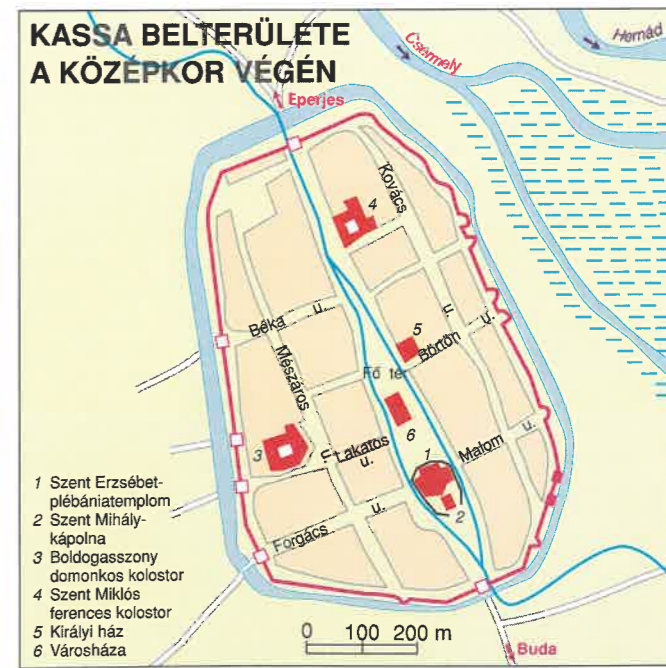
Telepített városainkra jellemző a szabályos, derékszögű rendszerben kiépített utcahálózat és a központi elhelyezésű, négyzetes vagy téglalap alaprajzú piactér. Ilyen piactere volt Besztercének, Korpónának, Kolozsvárnak és Lőcsének már a 13. században, de ilyen piacteret alakítottak ki a későbbiekben Győrött és Pécsen is.

Hatalmas méretű, több mint tízezer négyzetméter alapterületű szabálytalan négyszög alaprajzú piactér köré építették a 36 család által alapított Körmöcbánya házait és városfalait. Az 1328-ban városi kiváltságokat kapott településen csak 1426-ban építették ki a városfalakat. Az arany bányászata folytán kivételes gazdagságú városok kohókat is építettek, és a borkimérés is növelte a polgárok vagyonát.

A piactér helye a kiszélesedő út volt, főként a spontán fejlődés során kiépült városokban, melyek a forgalmas kereskedelmi útvonalak mentén jöttek létre, (Gölnichánya, Besztercebánya, Eperjes, Kassa, az 1407-ben oppidumi rangot kapott Pásztó, Szászsebes, Szepes-

Körmöcbánya a körülkerített templommal

Budai bíró és felesége, 15. század

szepesi szász jog • A szepesi szászok kiváltságait V. István (1271) szabadságlevele foglalta össze, melyet I. Károly 1317-ben módosított, kiegészített. Kiváltságaik közé tartozott a szabad bírósági és papválasztás, szabad vadászati, halászati és bányászati jog, adómentesség. Cserébe 50 lándzsát kellett állítaniuk, külszói hadjáratok alkalmával is. Az autonómia gyökerei a 12. századra nyúlnak vissza, 1257-ben említik először a szászok bíráját. 1344-ben találkozunk először a 24 szepesi város fogalmával. Ezek más településekkel együtt alkották a szász közösséget. [SCy]

budai jog • A városi jog a középkori város szabadságjogainak és olyan jogszabályainak összessége, mely a városi lakókat megkülönböztette a városon kívül lakóktól. Az ebből kifejlődő budai jog a 14. században vált Magyarországon mértékadóvá a büntetőjog, magánjog és eljárásjog területén. A budai jog a többi városi joghoz hasonlóan tartalmazta a városi szabadságjogokat, a vámmentességet, országos, illetve heti vásártartási jogot, árumegegyeztetési jogot. Ezeket a gazdasági jogokon kívül jogi privilégiumokat (bíró- és tanácsválasztás engedélyezését), s egyházi privilégiumokat kapott: plébánosválasztási jog, bizonyos tizedszedési rendeletek. [SCy]

gabonatermesztés • A lisztes magvú gazdasági növények (búza, rozs, árpa, zab) és ezek összességére már honfoglaló őseink által ismert és termesztett volt. Ezt bizonyítják a régészeti leletek, a magyarságnak a helyi eltérő típusú ási, ekéi, rövid kaszái. A középkorban először vad talajváltó gazdálkodással, a 14. századtól pedig már egyre elterjedtebben nyomósos gazdálkodási móddal művelték meg földjeiket a magyar jobbágyok. Ekkorra a korábbi 2–2,5-szereséről az elvetett gabona négyszeresét is megtermelték. Az igények növekedésével irtás-földeken és mocsarak lecsapolásával nyert földeken is termesztették gabonát. A falvak határában a szántók, rétek, legelők, erdők meghatározott méretben, elszórtan helyezkedtek el. [SCy]

szőlőművelés-bortermelés • A Kárpát-medencében a rómaiak alatt volt a legfejlettebb. Később, a honfoglaló és az Árpád-kori magyarság körében is folytattak szőlőművelést. Az ilyen foglalkozást úzókat vinitornak nevezték. Döntő változásokat hoztak e területen a 12–13. században hazánkba érkező latinok, akik fejlettebb technológiával rendelkeztek. A 13–14. században már az egyik legkelendőbb magyar exportcikk a bor volt. Királyaink a 13. századtól kiváltságokkal támogatták a városok bortermelését és kereskedelmét. A középkori Magyarország legismertebb, legjobb minőségű, Európában is kedvelt bora a szerémségi bor volt. [SCy]

szombat, Zólyom). A 14. század második felében újabb fellendülés tapasztalható: kialakultak és állandósultak a városok kereskedelmi kapcsolatai. Stabilizálódott jogi helyzetük, fejlődésükben még meghatározóbbá vált az, hogy mennyire tudtak részesedni a távolsági kereskedelemből. Újabb bányákat nyitottak, ami újabb bányavárosok alapítását ösztönözte (Aranyosbánya, Nagybánya, Felsőbánya, Szomolnok, Körmöcbánya, Telkibánya, Zólyomlipcse, Rózsáhegy).

A 14. század közepére húsz-egynéhány település ért el valóságos városi rangot. Köztük a kezdeti rivalizálást követően az Anjou-kor idején már együttműködés is tapasztalható, elsősorban a peres ügyek vitelében (**szepesi szász jog**, hét szász szék fellebbviteli fóruma). A 14. század második felétől a **budai jog** lesz meghatározó. A bányavárosok számára Selmechánya jogszabályai váltak mintává, de 1370 körül sokan követték Kor-

pona jogállását is. 1383-ban a tárnokmesteri bíróság munkájában polgári ülnököket is alkalmaztak, ez később rendszeressé vált.

Ebben a korban is jelentős számban folytatott a városi lakosság mezőgazdasági munkát, ám a 15. században már egyre többen foglalatostkodnak iparüzéssel. Ez azonban a 15. század elején még csupán a lakosság tevékenységének körülbelül egyharmadát tette ki. A városok mezőgazdasági termelésében jelentős szerepet játszott a **gabonatermesztés**, a **szőlőművelés-bortermelés** (Sopron, Pozsony, Fehérvár, Buda, Kassa).

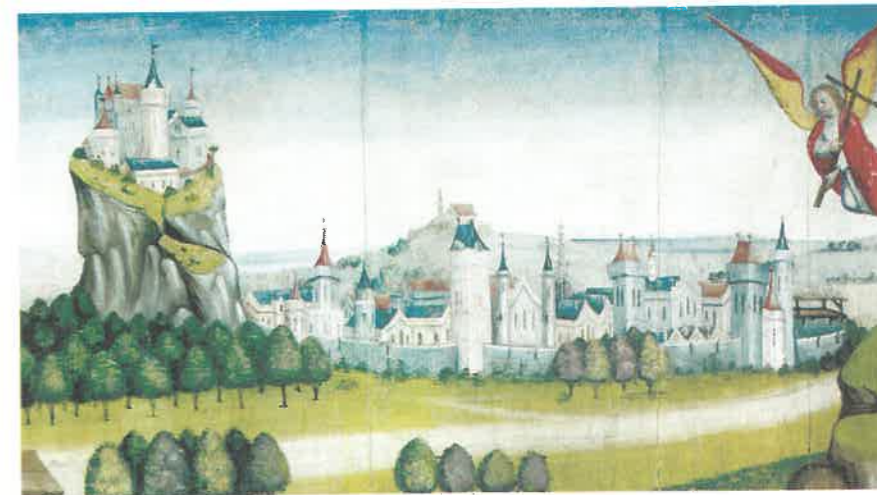
Utcára néző pincelejárók, gazdasági udvarok, azaz falusias jellegű épületek határozták meg a városképet, mely csak a 15. században mutatott zártabb, városiasabb beépítési formát. Továbbra is alapvetőek maradtak a vásártartásra, a körzeti vagy távolsági kereskedelemre vonatkozó kiváltságok. Egyre jelentősebbé vált a külkereskedelem, az ehhez kiépített fontos vízi és szárazföldi utak, és az ezáltal megnövekedett tekintélyű és szerepű városok.

A 14–15. század fordulóján, majd a 15. században új városkép alakult ki településeinken. Kőszobrászati alkotások, díszes ablakok, ajtók, erkélyek jelentek meg a házak homlokzatain (Buda, Sopron, Fehérvár). Egyre díszesebbek a plébániatemplomok, melyek jelképes bizonyítékai a városi polgárság gazdagságának.

Középkori lakóházak a budai várnegyedben

Gótikus ablak maradványa egy soproni lakóházon

Város és vár. Részlet a jánosréti főoltárról

A budai barbakán

A pécsi barbakán

A 15. századra városaink egy része már elérhette a nyugat-európai színvonalat. Jogi stabilizációt jelentett számukra az 1405-ben kiadott városi decretum. Am visszaesésről tanúskodva több város jutott zálog vagy adomány útján birtokosaik kezére (Sárvár, Sárospatak, Sátoraljaújhely, Kőszeg). Fontos eredmény viszont, hogy az 1405-ben kiadott decretum jelentős módon elősegítette mezővárosaink fejlődését.

A mezővárosok száma Magyarországon a középkor végén meghaladta az ötszázat, közülük mintegy 150 rendelkezett városias külsővel, illetve látott el városi feladatkört. A mezővárosok fontos szerepet töltek be az ország gazdasági életében. A szabad királyi városok főként az ország határai mellett feküdtek. Az ország területének mintegy kétharmadát, a Dunántúl déli részét és az Alföldet tulajdonképpen városmentes övezetnek tekinthetjük: ezen a területen mindössze egyetlen királyi város feküdt, Szeged. A városhálózat hiányosságait azonban a szükséges mérték-

ben pótolták a mezővárosok: a jelentősebb oppidumok – a kiváltságos városokhoz hasonlóan – egy-egy régió kereskedelmi, gazdasági központjai voltak, emellett egyházi intézményeik, iskoláik, esetleges igazgatási funkcióik is a környező falvak fölé emelték őket.

A 15. század végén–16. század elején Európa lakói-
nak mintegy 15%-a élt városokban, Magyarországon ez az arány nem érte el a 10%-ot. Buda és Pest lakossága együttesen 15–25 ezer között mozgott, Kassán és Szegeden több mint 7000, Pozsonyban 5000, Sopronban, Bártfán, Nagyszombatban 3500–4000 fő lehetett a lakosság száma. Az ekkorra már 100 000 főt meghaladó népességű Párizs, Milánó vagy Velence mellett ezek a népességszámok elenyészőnek tűnnek, Európa jelentős részén azonban a városok többségének szintén csak néhány ezer főnyi volt a lakossága. A szomszédos Stájerországban például csupán Grazban élt körülbelül 7000 fő, a jelentős kereskedővárosnak számító Pettaunak (ma Ptuj, Szlovénia) csak 1500 lakosa volt. A legnagyobb magyarországi mezővárosok népessége meghaladta az ezret, többségükben azonban csupán néhány száz főnyi volt a lakosok száma.

A városok jelentős része túlszűfolt volt, azonban ez legfeljebb a városfallal körülölelt részre vonatkozott, a külvárosokra már nem minden esetben, és néhol a falakkal védett területet sem sikerült teljesen beépíteni. A 15–16. századra többnyire megmaradtak a 13–14. században felépített városfalak. Több helyütt időközben jelentősebb területeket kerítették körül, az erődítményeket is korszerűsíteni kellett az egyre fenyegetőbb török veszély miatt. 1473-ban az ország egyik legfontosabb városát, Fehérvárt is erősíteni kellett: ekkor építették a belváros északnyugati rondelláját, a Budai kaput bizto-

sító rondellát, a Palotai kapu barbakánját és a déli rondellát. A király az építkezések elvégzésére Veszprém és Somogy megyéből rendelt jobbágyokat. Már a közvetlen török veszély hírére építették meg a külvárosok fából, földből és sövényből épült erődítéseit.

A vár- és városfalakon megjelenő masszív védmű, a rondella az ágyúk hadrendbe állítása miatt vált szükségessé. A korábban épült, a városfalakat tagoló magas, keskeny tornyok és az ugyancsak magas, ám vékony városfalak nem sokáig álltak ellen az erős ágyútűznek. Miután csatarendbe állították ezeket a többtornás monstrumokat, a védelem is átalakult: visszabontották a magas falakat, s ha mód volt rá, vastagabbakat építettek és földfeltöltéssel támasztották meg, amellyel egyúttal rugalmasabbá tették. Feltöltötték földdel a már korábban megépített falsorosokat, és a tornyok helyén felépültek a nagyobb tűzerőnek ellenálló rondellák, melyeken a minden irányban elhelyezhető ágyúkból oldalozásra (a falak előtti, oldalirányból való lövésre) is lehetőség nyílt.

A földfeltöltések körbefutottak a városfal mentén, megteremtve ezzel a védelem könnyebb mozgását a város körül. Megjelentek a városfalak külső oldalán a 20–40 méter széles, 1–7 méter mély várárkok, melyek túoldalán ellenlejtő (*contrascarpa*) helyezkedett el: ezt gyakran kőfállal védett földhányás képezte, melyen fedett út kapott helyet. Ezek voltak a védők előretolt állásai. A korábban kialakított kapuvédműveket is meg kellett erősíteni, így épültek ki a barbakánok.

A külvárosok erősítésére már kevés pénze maradt a török támadás kezdetén az amúgy is nehéz gazdasági helyzetben lévő országnak. Többnyire nem gondolhattak a teljes város bekerítésére, ezért csak a leglényesebb, a belváros védelméhez nélkülözhetetlen területet vették körül árokkal, sáncokkal (Fehérvár–Budai külváros). A külvárosok nagyobb területei erődítmények maradtak, és mivel házaik még ekkor is többnyire fából, sövényfalból épültek, az ellenség támadásakor bizony sokszor leégtek.

Városainkat gyakran pusztították tűzvészek. A szűk utcák, a sűrűn egymás mellé épített házak, a legtöbbször igen gyúlékony építőanyag rendkívül tűzveszélyes volt. Pestet 1512-ben sújtotta tűzvész, ekkor 24 ház égett le. Már a fából készült kéményeket is tisztították: egyes magyar városokban olasz kéményseprők dolgoztak, például 1508-ban Budán, Pesten és Egerben is. Magyarországon ugyan a 14–15. századtól már téglával boltoztak sok templomot, lakóházakat, azonban ez ekkor még korántsem nevezhető általánosnak. Ebben az időszakban kezdték meg Budán és Pesten a faszindely helyébe kerülő tetőcserepek égetését. Ezek a megoldások a belvárosokban csökkentették a tűzeseteket, ám a külvárosokban nem mindig tellett az új építőanyag. A tűzesetek pusztításait érthetőbbé teszi az, hogy a városok vízellátása, vízvezetése a 14–15. szá-

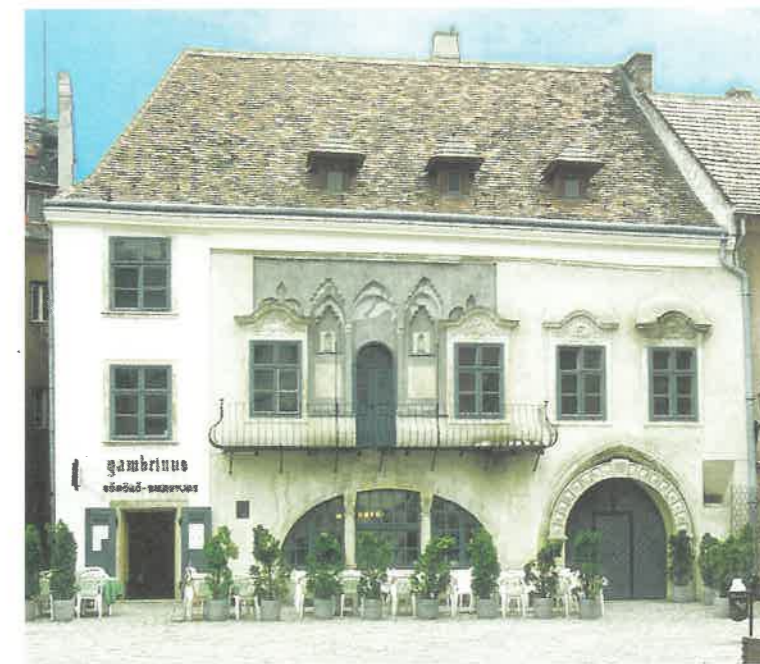

A fehérvári bazilika égése. Miniatúra a Képes Krónikából

Kút ábrázolása padlóteglen a budai palotából

Emeletes lakóház Sopronban

Címtartó oroszlán egy budai lakóházon

zad fordulójától semmit sem fejlődött. Vízét még mindig a közeli forrásokból, folyókból, tavakból, kutakból nyerték. Budán a 14. század első felében is a ciszternákban gyűjtött esővizet vagy a várbarlangok karsztvizéit fogyasztották. Szerencsésebb városokban megjelentek az épített kutak (Fehérvár). Várospatakokat építettek ki a hosszanti utcák mentén Nagyszombat, Beszterce és Brassó városában.

Buda királyi palotájában a szökő- és csorgókút-madrányok, a régészeti feltárásokon talált ólomcsövek tanúsága szerint 1355–1366 után már volt vízvezeték; az írott források azonban csak 1416-ban említenek Budán vízvezetékét. E csöveket a 15. században fából, ólomból, kerámiából, majd később vasból készítették. Budán és Pesten Zsigmond korában készült vízvezetékcsöveket tártak fel a polgár város területén is! A vizet a budai hegyekből vezették le a várba, a vezeték végén pedig közkutak, csorgókutak létesültek. A víz minősége azonban nem mindig és nem mindenhol érte el a kívánt minőséget, ezért volt oly fontos és általános a borivás. A közkutakat a városon belül és kívül egyaránt elhelyezték, a középkori Fehérváron a belváros mellett a külvárosokban (Szentkirályföldre) és a kivezető utak mellett, többnyire a kapukhoz közel is építettek kutat (Királykút). A kolostorokban, a palotákban, a polgárházak udvarán, sőt sok esetben a pincéjében is voltak kutak.

A belvárosi utcákat ekkorra már javarészt útburkolattal látták el. Ezek az útburkolatok nagyméretű, széles, lapos kövekből vagy kavicságyból épültek (Buda, Szé-

A diósgyőri vár

kesfehérvár). Az utcák vonalvezetése, a háztömbök formája, a telkek mérete nem vagy nem sokat változott a 16. század első feléig. Megfigyelhető viszont a telekosztás, elszaporodtak a féltelkek; ám nem változott lényegesen a városok beépítése, a házak tömege. Valamelyest több lett a kétemeletes házak száma, a telkeket szinte teljesen beépítették a hossz tengelyük irányában megnyújtott, az utca teljes homlokzatát elfoglaló házakkal. A polgárházak nagyméretű, téglalap formátumú, késő gót vagy reneszánsz ablakokat kaptak, melyek egyik jellegzetessége a kereszt alakú osztás.

Ennek a virágzó középkori városi életnek vetett véget a törökök előrenyomulása, amely az épületek pusztulását is eredményezte, egyszersmind azonban a védművek európai szempontból is élenjáró modernizációját vonta maga után.

VÁRAK

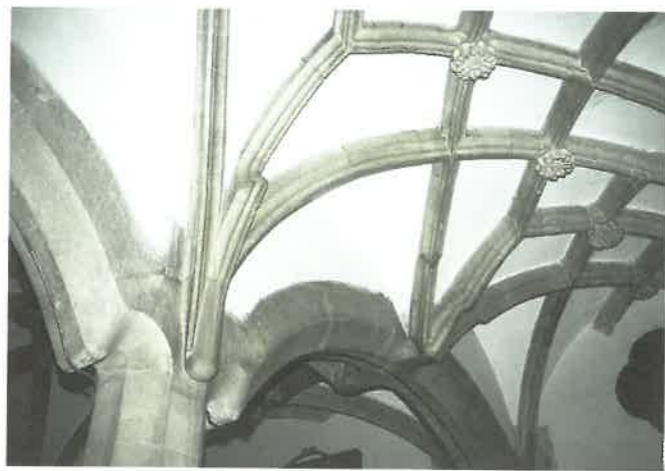
A várak önállóan, a városok mellett vagy a városok szerves részeként jöttek létre. A 14. század elejét valamilyen vártípusunk magas, tornyokkal tagolt falakkal érte meg, s az ekkor épített erősségeket is hasonló módon

A sümegi vár

A kőszegi vár

A koložvári dominikánus kolostor boltozata

emelték. A városokban épített, illetve a városok védelmére, felügyeletére hivatott várak a fontosabb kereskedelmi útvonalak mellett, azok keresztesződésének közelében álltak. A várak nagy része birtokközpontként, illetve a határok védővonalának részeként épült fel.

A korábbi várakból a 14. századig megmaradt a kaputorony, melyet sok helyütt még a 15. században is megtalálhatunk. Alapterületük 10–12 × 10–12 m-es volt, néhány helyiségüket fűthették. Visegrád fellegránának magja éppen ilyen kaputoronyból és hozzá épült palotaszárnyakból áll. A 14. században az erődítésfalak mentén több új épületet, lakószárnyakat építettek, több elővárral és udvarral gazdagítva a korábbi várat (Trencsén). Jellemző, hogy a várfalakat – falsorosokat (Zwinger) létrehozva – újabb falakkal erősítették.

Nagy Lajos király nevéhez kötődik a négy saroktoronyos, szabályos négyszög alaprajzú diósgyőri vár és palota építése. Erre az időszakra esnek a király budai és visegrádi építkezései, bővítései is, melyek erős itáliai hatásról tanúskodnak. Már Zsigmond király korában építik a saroktoronyok nélküli véglesi várat, mely szintén négyszög alaprajzú. Szabályos alaprajzú a gesztesi vár is, központjában négyszög alaprajzú udvarral. A központi udvar körül elhelyezkedő lakóépületeket (palotaszárnyakat) azonban már a szintén négyszög alaprajzú fehérvári újabb királyi várban is megtaláljuk, melyet a 13. század végén IV. Béla király építtetett. Ilyen négyszög alaprajzú udvar köré épült palotaszárnyakat fogtak körbe hasonló alaprajzú városfalak Kismarton, Kőszeg esetében is.

A keszthelyi ferences templom

KOLOSTOROK

A szerzetesrendek az államalapítás korától kezdve építkeztek, tevékenykedtek Magyarországon. Az elsőként megjelenő bencések, majd később a ciszterciek és premontréiek egyre több kolostort alapítottak. Magas színvonalú építkezéseik, a régi templomok, kolostorok átépítése, bővítése mértékadóvá tette tevékenységüket a korabeli építészetben. A 13. század végi nagy városfejlődésben azonban már a koldulórendi építkezések játszottak jelentősebb szerepet: elsősorban a ferencesek és a domonkosok kolostorai jelentek meg az egyre markánsabb városi jegyeket mutató te-

lepüléseken. Kívülük a karthauziak, az Ágoston-rendi remeték, a pálosok és a karmeliták emeltek számos kolostort.

A domonkos rendi szerzetesek és apácák a már korábban is virágzó városokban (Esztergom, Pécs, Csázma, Székesfehérvár, Vasvár), illetve a tatárjárást követő időszakban fejlődő városokban (Buda, Pest, Margit-sziget, Sárospatak, Nagylaszi, Nagyszombat, Kassa, Selmecbánya, Nagyszében, Segesvár) találtak otthonra az 1303-ban kelt összeírás szerint. Nem sokkal a domonkosok után a ferencesek is megkezdték itteni működésüket. 1316-ban már 43 házuk volt Magyarországon és Szlavóniában, míg a domonkosok 1303-ban még csak 35-tel rendelkeztek. Az első ferences rendházak Besztercén, Budán, Esztergomban, Székesfehérvárott, Szombathelyen, Győrött, Nagyszébenben, Pesten, Nagyszombatban, Szegeden, Sárospatakon épültek. Viszonylag kisebb jelentőségűek hazánkban az Ágoston-rendi remeték, akiknek a középkor végéig összesen 22 kolostoruk volt: a legjelentősebbek közülük Esztergomban, Székesfehérvárott, Gyulafehérvárott és Pécsen találhatók.

A koldulórendek mellett a 14. századra jelentősen megnőtt a remeterendek száma. Viszonylag kisebb számban képviseltették magukat a karthauziak (a Szepességben és a Bakonyban), ám az egyetlen magyar alapítású szerzetesrend, a pálos remeték rendje jóval népszerűbbnek bizonyult. A remeték valószínűleg Özséb és társai nevében még IV. Orbán pápától (1261–1264) kérték az engedélyt, hogy a Szent Ágoston regulái szerinti életre térhessenek át. A 13. század végéig renddé formálódó pálos remeték 1301-ben alapították meg Budaszentlőrincen monostorukat, mely a rend központja lett. 1327-ben már mintegy 30 pálos kolostort tartottak számon, és a középkor végéig számuk meghaladta a nyolcvanot. Jellemző, hogy a pálos kolostorok többnyire várak közelében épültek, így monostoraikat hiába keressük az Alföld területén.

A szerzetesrendek életében meghatározó szerepet játszottak a földesurak, akik kegyúri tevékenységükkel, temetkezőhelyeik kiválasztásával a 14–15. században, a ferencesek mellett, elsősorban a pálosokat tisztelték meg. A pálosok jobbára a településektől távolabb, erdős, hegyes területen építették fel kolostoraikat, ám több városban vagy azok közelében is megjelentek (Szalónak, Huszt, Bereg). Ezzel ellentétben a ferencesek tipikus városi rendnek számítottak annak ellenére, hogy falvakban is letelepedtek. Kolostoraik száma a 15. század közepére ugyancsak elérte a nyolcvanot.

A nagyobb városok közül a ferencesek Bártfán, Budán, Pesten, Debrecenben, Egerben, Esztergom–Királyi

A szeged-alsóvárosi ferences templom szentélye

lettner (német, a latin *lectorium* = olvasmány szóból) • Szerzetesi templomokban a szerzetesek részére fenntartott helyet a laikusok részétől elválasztó elem. Állandó alkotórésze a felső galéria, díszes – általában az *Utolsó útélet* vagy a *Passió* témaköréből választott – ábrázolással. A 16. századtól kezdve jobbra lebontották. [SGy]

mérmű • A német eredetű *Maflwerk* szó tükörfordítása. A lényegét jobban kifejező kőrács vagy kőcsipke elnevezés nem honosodott meg nyelvünkben. A mérmű a gótika kedvelt eleme, mely az építészet, majd a kézműipar területén (kerámia, ötvöstermek) és a festészetben állandó motívummá vált. Minden korszak más-más motívumkinccsel gazdagította a mérművek formakincsét (például ívháromszög, ívnégyszög, kör, lóhere, halhólyag). [SGy]

szentély • A diadalívvel a templom hajótól elválasztott, annál kisebb, a román korban patkó alakú vagy félköríves, később négyze-

tes, majd sokszög alaprajzi záródású tere, melynek középpontjában helyezték el az oltárt. A szentély a szertartás színtere, elzárva a laikusoktól. Amennyiben az oldalhajó a szentély körül körbefut, azt szentélykörüljárónak nevezük, ha ebből kápolnák nyílnak, az a kápolnakoszorú. [SGy]

sekrestye • (latin: *sacristia*) A templomok szentélyéhez többnyire észak felől csatlakozó helyiség, a liturgikus ruházat és felszerelés őrzőhelye, papi öltöző és a felkészülés színtere. [SGy]

kézművesség • Kézi szerszámokkal, egyedi eljárással végzett ipari termelés. Létrejöttében, elterjedésében fontos szerepet játszott az egyre jobban kiterjedő munkamegosztás. Kézművesek (például ötvösök, kovácsok, fazekasok) már a honfoglaló magyarok között is szép számmal akadtak. Jelenlétük jellemző volt középkori falvainkban, iparméretű kézművességről azonban csak a középkori városok esetében beszélhetünk. [SGy]

városban, Gyöngyösön, Győrött, Kassán, Eperjesen, Kolozsvárott, Nagyszébenben, Nagyszombatban, Nagyváradon, Pécsen, Pozsonyban, Sopronban és Székesfehérvárott építettek kolostort. A domonkos szerzeteseket és apácákat többek között Beszterce, Brassó, Buda, Pest, Debrecen, Győr, Gyulafehérvár, Kassa, Kolozsvár, Nagyszében, Pécs, Segesvár és Székesfehérvár fogadta falai közé. Klarissza kolostor épült Brassó, Nagyszében, Nagyszombat, Pozsony, Segesvár és Óbuda városában. Karmelita kolostor található Buda külvárosában, Eperjesen, Privigyén és Pécsen. A koldulórendek rendházait a város szélén, többnyire a városfalak közelében építették fel, ritkábban a belső utcák mentén és a várkapuk közelében. Legtöbbször ugyanis már csupán a külvárosok területén találtak építkezésre alkalmas területet, melynek szokásaik szerint legalább egynegyed hektár méretűnek kellett lennie.

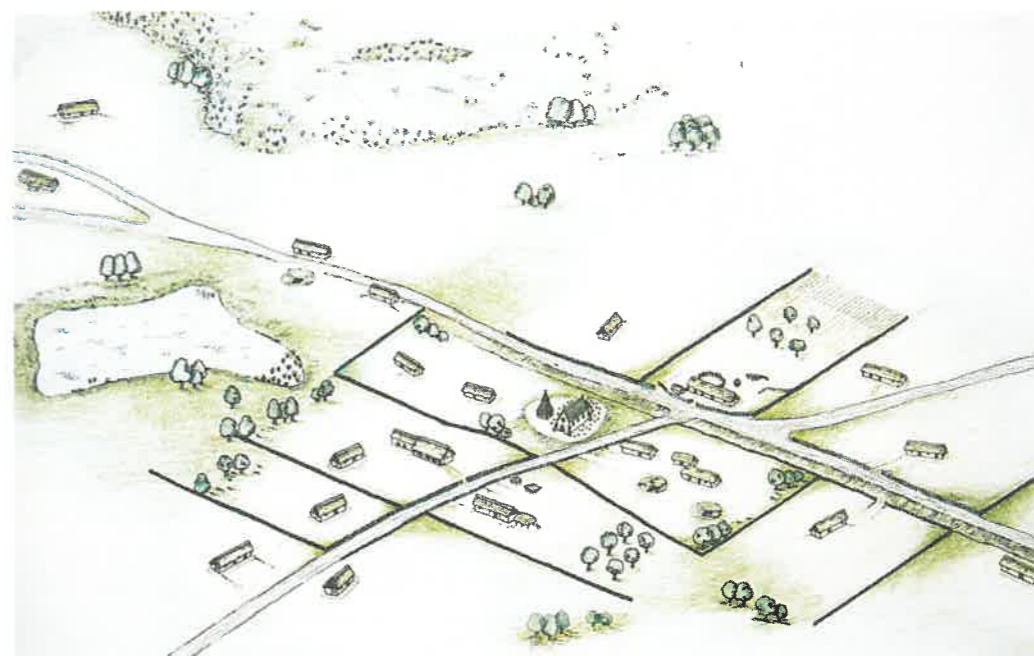
A kolostorok legfontosabb épülete a templom volt. A koldulórendi templomokra jellemző a viszonylag hosszú és keskeny hajó, melyet keleten a diadalív és a **lettner** választott el a szentélytől. A 13. századig a szentély nyújtott alaprajzi formát mutató szentélyeket egyenes záródással építették. A 14. századtól már többnyire a nyolcszög három oldalával záródó, támpilléres, gótikus szentélyeket alkalmazták. Ezekre a támpillérekre azért volt szükség, mert a templomok boltozatainak súlyát nem bírták volna el a falak. A gótika jegyében épült templomok faragott bordái csodálatos hálóboltozatokat alkottak. A templomok hatalmas kőrácsos (**mérműves**), festett üvegablakai eresztették be az isteni világosságot.

A koldulórendi templomok tornya a hajótól keletre eső szentély északi oldalához épült, többnyire a hajó közelében vagy a szentélyzáródás indítása előtt. Előfordult némely 13. században készült kolostor esetében, hogy a torony a nyugati homlokzat elé került. Ebben az időszakban a templom hajójába vagy szentélyébe, illetve a kolostor kerengőjébe, udvarára temetkeztek; a sírokat faragott kőlappal fedték le. A kolostorok többnyire a templom déli oldalán emelkedtek, ismert azonban olyan megoldás is, hogy a kolostor az északi oldalon található (Zalaszentgrót, Óbuda, Szécsény, Szeged). A kolostoregyüttes középpontjában elhelyezkedő kerengőfolyosóról rendszerint bejárat nyílt a templom hajójába. A kerengőfolyosó négyszög alakú udvart vett körül. Az udvaron kútház állt, mely sok esetben a kolostor díszje. A kerengőből nyíltak a szerzetesi közösségi élet fontos épületrészei: a templom **szentélye** mellett a **sekrestye**, ennek közelében a káptalanterem. Itt kapott helyet a konyha, a fűtőkamra, a refektórium (étkezőterem), a tálaló, a dormitórium (hálóterem). Sok helyütt volt kórház, vendégház,

Nógrádsáp temploma

Szentkirály falu madártávlati képe

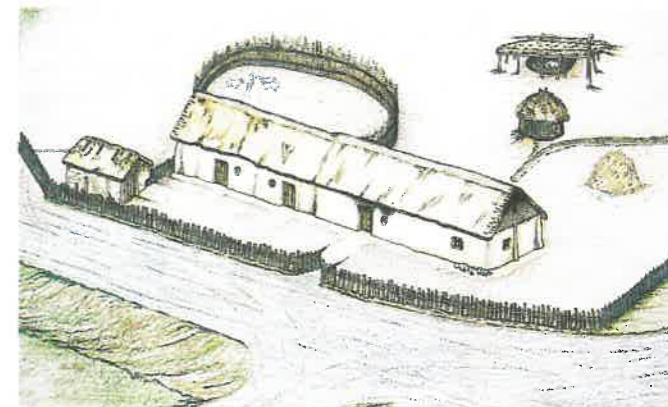

esetleg külön kápolna is. A kolostorokhoz gazdasági udvar tartozott, és ehhez gazdasági épületek kapcsolódtak. Általában az egész épületgyűjtés zárt rendszerben készült, a szabadon maradó részeket kerítéssel határolták el a külvilágtól.

FALVAK

A 14–15. században az ország településeinek túlnyomó része falu. A városok és a falvak között helyezkedtek el jogi és városképi értelemben a mezővárosok (*oppidum*), melyek ugyan gyakran falusias jellegű települések voltak, ám jóval nagyobb az alapterületük. A falvak lakóinak foglalkozása, hovatartozása szerint nagy változatosságot mutatnak. Voltak kismemesi falvak (például Sarvally) és jobbágyfalvak (mint Szentmihály, Csút). A 14. század végére a települések több mint fele rendelkezett már templommal. Ezek a falusi templomok mindig a település központi részén vagy egy kiemelkedő helyen épültek. Szabálytalan kör-, illetve ovális alakú kerítésükön belül helyezkedett el a cinterem (a temető), melyben több generáció nyert végső nyugalomát. A 13. században ezekben a viszonylag kicsiny, jobbra 18–20 házat számláló falvakban még egyhajós, félköríves vagy patkó alakú szentélyzáródású templomokat emeltek. Már a 13. század végén–14. század elején ezeket négyzetes záródású szentélyes templomokká alakították. Később gótikus szentélyzáródást, boltozott tereket, támpilléreket, gótikus részleteket kaptak.

A falvak elrendezésük szerint két nagy csoportra oszthatók: szabályos (azaz utcás-soros), illetve szabálytalan típusokra. A házakhoz telkek tartoztak, melyeken az egyhelyiséges veremházakat először két, majd többnyire három- vagy többszortú, némely esetben kőből épült ház váltott fel. Jellemző volt e falvakban (például

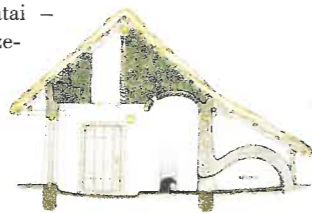

Ház és telkek Szentkirály faluból

fazekasság · Kézműipar, az agyagművesség azon ága, mely edénykészítéssel foglalkozik. Az edényművesség emlékeit a neolitikumtól napjainkig korszakonként, területenként és etnikumonként rendkívül változatos alapanyagból, különféle formákban, széles skálájú mustrakincs-csel készítették. A középkori gölönccserekek tevékenysége a városokban és a falvakban egyaránt fellelhető. Nemcsak szűkebb lakóhelyüket látták el agyagedényekkel, kályhacsempékkel, mécsesekkel, hanem környéküket is, sőt a távolsági kereskedelem egyik jellegzetes árucikke volt a kerámia. Magyarországon bizánci, osztrák, itáliai, morva, később török és kínai áru is megjelent. [SGy]

Szentkirály – egy alföldi falu · Szentkirály középkori falu a Dunna-Tisza-köze északi részén, Kecskeméttől keletre fekszik, a Budáról Szegedre vivő régi országút („nagy út”) közelében. Már Magyarország Lázár deák által készített első részletes térképén is szerepel, *S. Rex* (*Sanctus Rex*) alakban. A falu első templomát valamikor a 12. században Szent István tiszteletére emelték. Az Árpád-korban a csongrádi várispánsághoz tartozó királyi várnépek lakták Szentkirályt. A tatárjárás idején elnéptelenedett. A Szentkirályt birtokló kunok népükkel együtt azt a helyet választották ki megtelepedésre, ahol az elhagyott Árpád-kori falu félig-meddig romosan álló temploma emelkedett. A 14. század végén a templomot újjáépítették és támpillérekkel megerősítették, kiosztották a házhelyeket, felépítették első szilárd lakóházaikat és ezentúl a templom körül temetkeztek. Hogy ez a megtelepedés mégis sajátosan „kun módra” történt, tanúsítja, hogy 1490-ben a falu még „Szentkirály szállás” néven szerepel. Szentkirály alacsony dombhátra települt, észak felől nagy vízjárta terület határolta. A dombhat gerincén húzódott a falu utcája mintegy 900 m hosszúságban, az utca két oldalán helyezkedtek el a házak, egymástól átlagosan 50–70 m távolságra. A régészeti térképezés során mintegy 30 házhelyet lehetett elkülöníteni a felszínen. A falu laza szerkezetű utca-soros település volt, különösen az Alföldön gyakori ez a településtípus.

háziasság (latin *domesticatio*) · Az állatok háziasságával már a honfoglaló magyarok is foglalkoztak, akiknek állatai – csontjaik tanúsága szerint – eltértek az itt élők állatállományának csontjaitól. A honfoglalást követően egyre elterjedtebbé vált a sertés-, a baromfi- és főként a szarvasmarhatartás. A házak mellett tartottak kutyát, macskát. Továbbra is az egyik legfontosabb háziállat volt a ló, melynek húsát azonban az egyház tiltása miatt egyre kevesebben fogyasztották. A ridegtartás helyébe az istálló állattartás lépett, ezt mutatják a fellelt állatcsontok növekvő méretei. [SGy]

Szentkirályi lakóház homlokzati képe és metszete

Szentkirály) a mezőgazdasági tevékenységen kívül a **kézművesség**, elsősorban a kovács-, szabó-, vargames-terség és a **fazekasság**. A falusi házak régészeti feltárása során megállapították, hogy a konyhahulladék több mint fele vadállatok csontmaradványa, ami arra utal, hogy az állatok **háziassága** még korántsem volt olyan fejlett, mint az a későbbiek során kialakult.

lépni, az innen balra vagy jobbra nyíló második helyiség a szoba. Az esetleg meglévő harmadik vagy negyedik helyiség későbbi toldást jelent, kamrának használták. Ebben az időben terjedtek el az Alföldön – korábban, mint a Dunántúlon – a korszerű tüzelőberendezések: a padlásolt szobában zárt tüzelőt – szemeskályhát – építettek, melyet a konyhából fűtöttek, így a szoba már nem volt füstös. A konyhai műveletek végzésére – sütés, főzés, szárítás, aszalás, pörkölés – a hátsó falból kiugró, nagyméretű, kerek kemence szolgált.

Az idők során leégett házak vastag omladékrétege jól megőrizte a háztartások edényeinek, felszerelési tárgyainak, szerszámainak maradványait. A konyhából a tűzhely környékén kerültek elő a használatból füstös-kormos cserépfazekak. Egy-két edény a szobában is található, néha a padlásról lezuhant tárolófazék fekszik a padlón. A cserpekekkel kitapasztott kemence vagy kályhafenek jó lelőhelye a háztartásokból már kiselejtezett, s ilyen módon újra felhasznált régi edényeknek. A háztartásokból személtre került törött edényeket és más tárgyakat a házak körül feltárt különféle gödrök őrzik. A leletanyag legnagyobb része kerámia, amit annak idején még hiányosan, csorbán, lyukasan is tovább használtak, ha főzésre már nem lehetett, valamilyen más célra. A háztartásokban lévő kisebb-nagyobb fazekak, fedők, csuprok, bögrék, korsók, kancsók, poharak anyaguk és készítmódjuk szerint több fazekasműhelyből származtak.

A háztartások eszközkészletének leggyakoribb tárgyai a kések, az egyszerűbbek fa vagy csont nyelborítással, bronzpánt rögzítéssel. A vaseszközök legnagyobb részét falusi kovácsmesterek készítették: ollók, árak, horgok, kampók, szögek, karikák, láncok, fűrók, vésők, nyársak, rostélyok; ládára, koporsóra, ajtóra készült vasalások, pántok, zárok, lakatok stb. A szerszámok és mezőgazdasági eszközök drágák voltak és viszonylag ritkán kerültek földbe, mint az ásatáson feltárt néhány szekerce, balta, ekevas, ásó, ásópapucs, kapa, sarló, kasza, vasvilla. Egy törött ásót az egyik sír földje őrzött meg: babonás okokból, bajelhárító céllal tették a sírba. A lovasfelszereléshez tartoznak az előkerült zabla és kengyel-töredékek, hevedercsatok, sarkantyúk, patkók. A szekerekből is csak a vasalások maradtak meg.

Az ősi mesterségek közé sorolható a csont- és agancseszköz-készítés. A középkori Szentkirály lakosai is felhasználták az állatcsontokat szerszámok, eszközök készítésére. Ló felkar- vagy sípcsonkjából készítették korcsolyát, amit a lábhelelre kötöttek vagy egyszerűen ráálltak és hegyes csontvégű bottal lökték magukat előre a jégen. Csontból készültek az árak, lyukasztók, bogozók, pecek, szerszámnyelek, nyelborítások, vadmadár üreges hosszúcsontjából sípok, tűtartók. A csontesztérgálás emlékei a gyöngyök, csont övveretek, csatok. Gyermekjátékként használt ló csüdcsontok is nagy számban kerültek elő. [PHA]

7. FEJEZET ÉLETMÓD

Gazdaság és gazdálkodás

FÖLDMŰVELÉS

Az ország népességének nagyobbik része mezőgazdasággal foglalkozott. Az állattenyésztés és földművelés aránya területenként változott, a kunok, románok gazdálkodásában az állattenyésztés szerepe messze felülmúlta a szántás-vetését. A Kárpát-medence nagy részén a szabályozott talajváltó rendszert alkalmazták, a Dunántúlon előfordult a nyomásos gazdálkodás is. Az előbbiben a parlag és a szántóföldi termelésre kijelölt határrészen bizonyos időközönkénti szabályos ütemben folyt a termelés. A váltás időtartama 2–3 és 6–8 év közt váltakozott. A Dunántúlon a 14–15. századig, az Alföldön a 18. századig alkalmazták. A nyomásos gazdálkodás a megművelt és pihentetett földterület szabályos, évi váltásán alapul. A nyomás szó arra utalt, hogy a legelő állat megtapossa, azaz nyomja a gyomot, és megtrágyazza a földet. A két művelési mód közt annyi volt a különbség, hogy a szántás alá vett és bevetetlenül hagyott földet ezentúl nem 4–5 évenként váltogatták, hanem évenként. A földművelési rendszerek nem alakultak át egyik évről a másikra, több átmeneti fokozattal jött létre csak tiszta formájuk. A szabályozott talajváltó rendszer továbbra is egyszerre volt földművelési és állattenyésztési rendszer, mégpedig általában a rideg állattartás rendszere. A nyomásos gazdálkodást folytató területeken már a földművelés dominált.

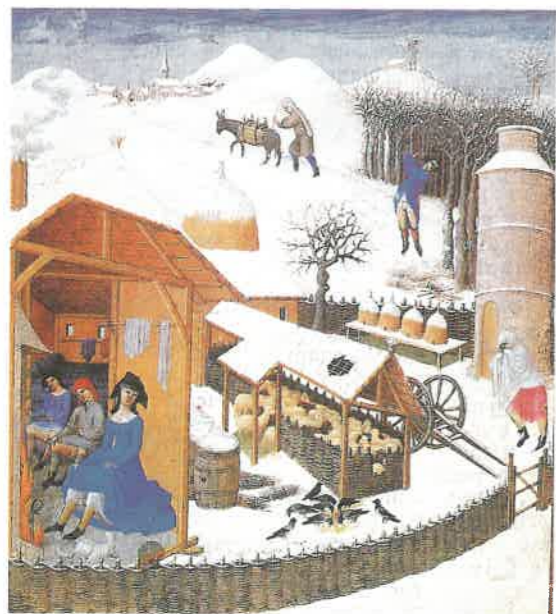
A művelésre nem fogott föld a nyomásos gazdálkodásban már nem parlag, hanem ugar. Ott, ahol előfordult a nyomásos gazdálkodás, a háromnyomásos rendszert alkalmazták, igaz, nem tiszta formájában. A falu határa ugyan két fő részre volt osztva: ugarra és művelés alatt álló földre, a megművelt föld azonban nem további két egyenlő részre oszlott, hanem nagyobbik részén ősszel vetettek, a jóval kisebbiken tavasszal. Ez a sajátos vegyes rendszer egyáltalán nem volt átmeneti jelenség, a nyugat-dunántúli falvakban még a 18. század második felében is e szerint szántottak-vetettek. A nyomásos rendszer esetében az egész falu közösségének alkalmazkodnia kellett egymáshoz, csak így lehetett elkerülni, hogy a legelő állatok kárt tegyenek a termésben. Az egy-egy táblán lévő, de különböző jobbágysághoz tartozó földdarabok gazdái ugyanakkor fordították termőre a földet, mint a többiek – ezt hívjuk nyomáskényszernek. Mindkét rendszerben az egy telekhez tartozó földek több darabban feküdtek a falu határában. A földdarabokat – többnyire hosszú csíkból álló parcellákat – sorshúzással, nyíllal sorsolták ki a lakók közt, az egyes parcellákat füves csík választotta el egymástól, ezért hívják e módszert fűvönosztásnak.

Ekeábrázolás a Szenthei család címeréről, 1456

Vetés. Miniatúra a Flamand Kalendáriumból

Gazdasági udvar télen. Februári naptárkép Berry herceg óraskönyvéből

Borszállító koesi, 15. század. Részlet a jánosréti főoltárról

Szőlő-taposás. Minitúra a Flamand Kalendáriumból

a belső telkek mögött következtek a hosszúkás alakú szántóföldek. E területeken nem osztották újra a falu határát, a gazdák mindig ugyanazt a földet használták.

A szőlő kívül esett a telekrendszeren, mivel irtásföldnek minősült, így – ha megszorításokkal is – a jobbágy tulajdonában volt. A bornak általában egytizedét adták természetben a földesúrnak, ez volt a hegyvám. Mivel nem minden falu határában voltak szőlőhegyek, ezért gyakran fordult elő, hogy egy szőlőhegyen más falubeliek, más földbirtokos jobbágyai is birtokoltak. A külső személyek több adót fizettek a földesúrnak. Általában fehérbort állítottak elő, ha vörösborra volt szükségük, akkor a fehéret kőkény, bodza, meggy hozzáadásával színezték.

A Dunántúlon már a 13. századtól kezdve alkalmazták a szőlőprést a taposás mellett, a Dunától keletre azonban nem. A préselt bort a taposotthoz képest gyöngébb minőségűnek tartották. A leszüretelt termést a szőlőben a szabad ég alatt taposták és préselték, a további feldolgozást és a tárolást otthon végezték. A szőlőkben általában nem álltak épületek, úgynevezett pincék. Építésük ez idő tájt terjedt el a Balaton-felvidéken és a Dél-Dunántúlon.

ÁLLATTENYÉSZTÉS, HALÁSZAT, MALMOK

Az állattenyésztés Magyarországon nemcsak a helyi fogyasztást elégítette ki, hanem már az Anjou-korban megkezdődött a nyugati és déli irányú marhakereskedelem. A valószínűleg a kunok által meghonosított nagytestű marhákat az Alföldön nevelték. Ezeket az állatokat ridegen tartották, az istállózás az Alföldön kívül terjedt el. A sertéseket – ahol lehetett – erdőben, félig ridegen tartották. Erdélyben a románok juhtartása a téli völgybeli és a nyári havasbeli pásztorkodáson alapult. Ezt a legelőket követő rideg állattartást hívják transzhumáló pásztorkodásnak. A transzhumálás azonban nem járt együtt az egész népesség vándorlásával. Az asszonyok, gyerekek nyáron is a faluban laktak, a férfiak kö-

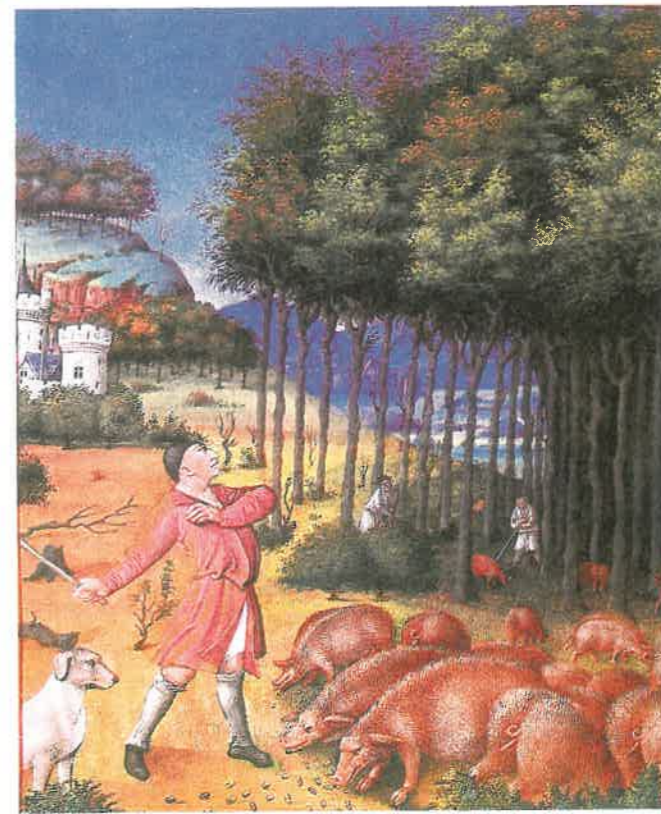
zül is mind többen éltek a letelepedett földművesek életét. Lovat elsősorban a gazdagabbak tartottak, de használták fuvarozásra jobbágyok is, mivel ára Nyugat-Európához képest alacsony volt.

A középkorban sok halat fogyasztottak, részben a böjti napok miatt, részben mert sok, halászatra alkalmas természetes víz borította az ország területét. A természetes vizeken lévő halászhelyeken varsával fogták a halakat, máshol patakduzzasztással halastavakat hoztak létre. Ez utóbbiakat a falu lakói közösen használták.

Őrlésre leggyakrabban a vízi erőt használták. Erre a célra patakra épített alul- vagy felülsapó malmokat vagy nagyobb folyóvizekre telepített hajómalmokat alkalmaztak. A hajómalom egy hajószerű, a parthoz kikötött faépítmény volt, amelynek oldalán lévő kerekek hajtották a tengelyt és azok a malom köveit. Egy-egy több malmot kötöttek egymás mellé. Téltre, nehogy a befagyó folyóvíz kárt tegyen bennük, kikötőbe vontatták őket. A molnárók a földesúrnak bérleti díjat fizettek a malom használatáért, hajómalom esetében azért, hogy a partra kiköthessék malmaikat.

BÁNYÁSZAT, PÉNZVERÉS, ADÓK

1320–1350 közt nyitották meg a körmöci, szomolnoki, nagybányai, abrudbányai, zalatnai aranybányákat. A bányák megnyitása egyben új városok telepítésével vagy már meglévő település rohamos növekedésével járt együtt. A szepesi Szomolnokbánya 1327-ben kapta meg városi kiváltságlevelét, lakói ugyanazokat a jogokat élvezhették, mint Selmezbánya hospesei. A csehországi Kutenbergből (ma Kutná Hora) a Bars megyei Körmöcbányára költöző német telepesek 1328-ban kaptak városi jogokat I. Károly királytól, a város a kutenbergi bányajogot kapta meg. Az újonnan feltárt lelőhelyek tették

Makkoltatás. Novembri naptárkép Berry herceg óraskönyvéből

Pásztorok a löcei Krisztus születése oltárról

Magyar halász és szakács a bécsi udvari kártyából

Pecsényomó Rudabányáról, 14. század közepe

forint • Először 1252-ben Firenzében kibocsátott aranypérez, latin neve, a *florenus* a város címerképére, a liliumra (*flos*) utal. A magyar forintot valószínűleg 1325-ben kezdték verni, első említését 1326-ból, Morvaországból ismerjük. Egy budai márka aranyból 69 darabot vertek, teljes súlya 3,56 gramm volt, évszázadokon keresztül változatlan súllyal és finomságban készült. [TI]

urbura • Magyarul bányabér, a királynak a kibányászott nemesérc után járó jövedelme, mely a fémme olvasztott arany tizedét, az ezüst és más fémek nyolcadát jelentette. [TI]

bányaregále • A királynak felségjogból származó bevétele a kibányászott ércek egy részéből, melyet az urburán keresztül szedtek be. [TI]

lehetővé az aranyból vert **forint** készítését. Ekkor Magyarország adta az akkor ismert világ aranytermelésének körülbelül egyharmadát, Európa aranytermelésének körülbelül 90%-át. Művelték a meglévő ezüsbányákat is, az ország ezüstermelése azonban elmaradt Cseh- és Szászország, valamint Tirol mögött.

Cseh tapasztalatokat átveve történt meg a magyarországi bányászat és pénzverés reformja. 1327-ben I. Károly dekrétumot adott ki arról, hogy attól a birtokostól, aki földjén nemesércet talál, nem veszi el birtokát, a birtokos maga nyithat bányát, megtarthatja az **urburának** egyharmadát is. Korábban ugyanis a bányanyitásra alkalmas földet köteles volt birtokosa a királlyal elcserélni, ezért a földbirtokosok gyakran eltitkolták, ha nemesércet találtak. A rendelkezést megismételte Nagy Lajos 1351-es törvénye is, a gyakorlatban azonban a nemesércbányák majdnem mind királyi kézen voltak, birtokcserékre ezután is sor került. A bányaszabadság rendszere értelmében a bányavárosok polgárai szabadon kutathattak érc után királyi birtokon és magánbirtokos földjén is.

A kiolvasztott fémet szabott áron kellett eladni a királyi kamaráknak, a veretlen fém forgalmát megtiltották. A termelt fémmennyiségről semmiféle kimutatással nem rendelkezünk, egyetlen adatunk az András herceg ügyében eljáró Erzsébet királyné által Itáliába vitt messé kincsekről szól (6628 kg ezüst, 5150 kg arany, ezen

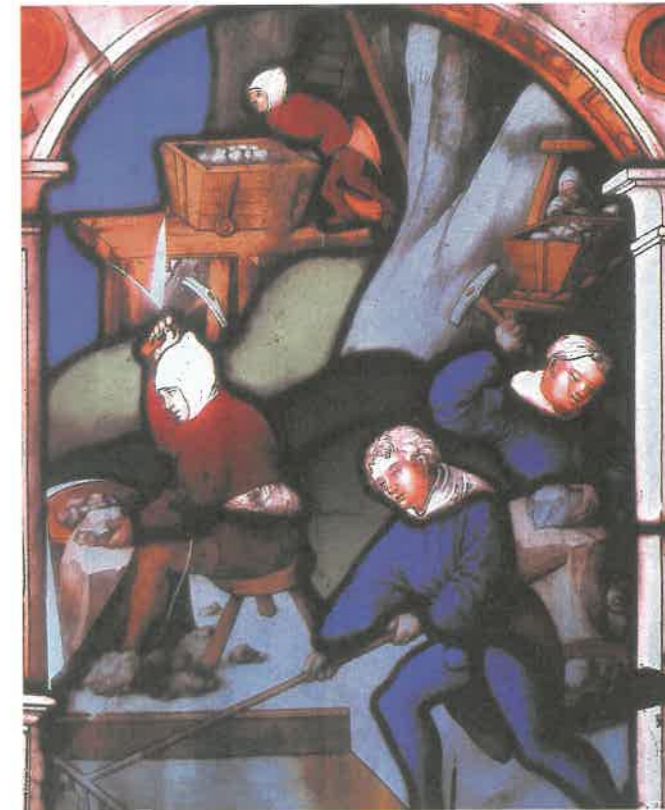
kívül aranyforintok is). Az 1370-es évekre a bányák elviesedtek, kimerültek, a nagyobb bevételekhez szokott kincstár Nagy Lajos uralkodásának végén kénytelen volt a pénzrontás eszközehez nyúlni.

Az Árpád-kori vasérclelőhelyek, mint például a vasvári, jelentőségüket veszítették. Az új vaslelőhelyek ércfeldolgozásához új technikára volt szükség, a korábbi vasverő-központok ugyanis csaknem mind gyevasat dolgoztak fel. A Szepes-Gömöri Érc-hegységbe került át a vasbányászat és a vele szorosan összefüggő kohászat súlypontja, amelynek központja Dobsina volt. A vasércbányászatban nem érvényesült a **bányaregále**, a vasércbányákat a király nem váltotta magához. A bányák magánföldesúri tulajdonban voltak, művelésüket bajor, tiroli, osztrák bevándorlók végezték. Az ércfeldolgozás közvetlenül a bányák mellett történt. Ott épültek a zúzóművek, a kohók és a hámorok. 1344-ből származik a hámor első említése Magyarországról. Eredetileg vízi erővel meghajtott kereket és ahhoz egy bütyköstengellyel csatlakozó függőleges mozgású gerendát jelentett, amely az olvasztókemencéhez szükséges nagyméretű fűtőtűt vagy a bucalepény kovácsolásához szükséges kalapácsot működtette. Hámorok nevezték a szerkezethez csatlakozó kohót, egyéb épületeket, néha magát a bányát is. Az erdélyi Torockó vasbányászata is valószínűleg a 14. században kezdődött. A hámorosok hospesek voltak, idővel azonban jobbágyokká váltak. Különleges jogukat azonban továbbra is megtartották, ritka technikai tudással rendelkező, zárt körű, gazdag réteg volt az övék. Jogállásuk és gazdagságuk azonban nem volt a nemesércbányászattal foglalkozó gyűrűstéri polgárokéhoz mérhető.

A só volt a középkor legfontosabb tartósítószerese. A Kárpátok sóját kockákban „vágják”, azaz bányászták. A külföldön általános sókutak itt ritkák voltak, ezért sófőzésre sem volt szükség. A sóvágás a sófőzéshez képest nem igényelt sem különösebb technikai tudást, sem tőkeerőt, ezért a magyarországi sóbányászatban nem alakult ki a nemesérc- vagy vasércbányászatban létrejött vállalkozó réteg. Az erdélyi sóbányák mellett a 14. században vált jelentőssé a máramarosi sóbányászat. Bányásztak sót Sáros megyében is, az egész országban itt volt magánkézben sóbánya, a sóvári Sós családjában. A nagyobb magyarországi egyházakat az Árpád-kor óta megillette a sóforgalmazásból származó jövedelem.

A só forgalmazása királyi monopólium volt, amelyet sókamaraispánok felügyeltek. Az Anjou-korban a kincstár legnagyobb bevétele a nemesfémbevételekből származott, Zsigmond alatt az első helyre a sómonopólium hozama került, másodikra a kamara hasznából származó bevétel, harmadikra a nemesfémbevételek. Zsigmond uralkodásának végén a kincstár éves jövedelme félmillió aranyforint körül járt.

Az 1301-től 1437-ig terjedő korszakban a pénzverés rendszere teljesen átalakult. A 14. század közepéig az

Bányamunka és ércfeldolgozás, 1520 körül

A BÁNYABÉR (URBURA) REFORMJA (1327. május 17.)

Mi, Károly, Isten kegyelméből Magyarország királya a jelen oklevél tartalmával emlékeztetül adva tudomására hozzuk mindenkinek, akit illet, hogy jöllehet országunk régi és most is szilárdan megtartott szokása kívánja meg, hogy mind az egyházak, mind országunk bármely nemes földjeinek, illetve birtokainak, amelyek területén arany- vagy ezüsbányát találnak, valamely méltányos csere révén a király kezéhez kell jutniuk, mégis, mivel a királyi felségnek gondosabban kell szem előtt tartani a saját és alattvalóinak hasznát, [ezért] megfontolva lélekben, hogy a földek és birtokok ilyenféle elvétele miatti félelemből országunk lakói révén az ország Isten által emberi használatra és nyereségre rendelt nagy kincstára a földek mélyén elrejtve marad, mert nem akarják feltárni, ha csak nem jut nekik ebből megfelelő ellenszolgáltatás. Országunk főpapjainak és báróinak alaposan megfontolt tanácsával egyetértően kegyesen elrendeljük örökre szólóan, hogy ha a főpapok, szerzetesek és világi papok vagy a nemesek bármelyikének földjein és birtokain arany-, illetve ezüsbányát fognak találni, s amennyiben nem tagadják le azok létezését és nem tagadják meg a feltárásukat, akkor ugyanők örökre élvezzék örvendezve azon földjeik változatlan birtoklását, amelyeken ezek az arany- és ezüsbányák találhatóak, sót a földjükön talált arany-, illetve ezüsbányákból származó, a bányászok szokása szerint befolyó királyi jövedelmek harmadrészét is kapják meg teljességgel örök időkre. Eme kegyes intézkedésünket pedig, melyet országunk valamennyi lakosa számára általános érvénnyel hoztunk, Rikolf fiainak: Kakas, János és Rikolf mestereknek, a mi hűveinknek, akik kiváltképpen kérték, hogy nekik adjuk meg, a jelen oklevél erejével biztosítottuk. Kelt Visegrádon, az Úr mennybemenetelének ünnepét megelőző vasárnapon, az Úr 1327. évében. Az oklevelet pedig, amikor visszahozzák nekünk, a mi privilégiumunk formájában állíttatjuk majd ki.

Forrás: Károly Róbert emlékezete.

Szerkesztette: Kristó Gyula–Makk Ferenc.

Fordította: Galántai Erzsébet.

Európa Könyvtár, Budapest, 1988, 158.

MAGYARORSZÁG PÉNZÜGYIGAZGATÁSA ÉS SÓBÁNYÁSZATA A 14. SZÁZADBAN

I. Károly érme

pénzláb • Az a számérték, mely azt mutatja, hogy egy meghatározott finomságú súlyegység-nemesfömből hány darab pénzérmét vernek. [TI]

garas (latin *grossus* = széles) • Nagyméretű és nagyértékű ezüstpénz, amelyet először a 12. század végén Itália városaiban vertek. Magyarországon garasokat cseh mintára 1329–1337 és 1345–1369 között vertek. Hunyadi Mátyás 1468-ban a kamarai reformok részeként újra kezdte verését. [TI]

ország keleti felében, különösen Erdélyben, még gyakran fizettek és számoltak veretlen ezüstrudakban, a Zsigmond-korra azonban a pénzgazdálkodás mindenütt általános lett. Ottó és Vencel király alatt, valamint I. Károly uralmának elején a késő Árpád-kori pénzverési hagyományokat folytatták. Kétféle ezüstpénzt vertek, a denárt és a féldenárt (obulust). Külföldi pénz sok forgott az országban, különösen az 1320-as években elterjedt cseh garas.

I. Károly firenzei mintára valószínűleg 1325-ben kezdte veretni aranyforintját. Szent István óta ez volt az első Magyarországon vert aranypénz, évszázadokon át változatlan súllyal és **pénzlábbal** verték. Súlya 3,56 g volt, 2 g-mal súlyosabb a firenzeinél, mivel finomsága alacsonyabb volt. I. Károly forintjai a firenzei mintát követték: előlapjukon a lilium, hátlapjukon Keresztelő Szent János állt. Az aranypénzt legtöbbször kincsként otthon őrizték, a mindennapos forgalomban az ezüstpénzt használták. I. Károly bocsátott ki először cseh mintára nagy értékű ezüstpénzt, azaz **garasokat** is, ez azonban nem vált tartós pénznemmé. Az aranybőség miatt nem volt szükség ezekre, idővel Károly is felhagyott kibocsátásukkal. Lajos ugyan felújította a garasok verését, de 1369 után abbahagyta: ezután egy évszázadig csak denárokat és ennek törtrészeit érő, a népnyelvben különböző névvel illetett kis denárokat vertek ezüsből Magyarországon. I. Károly korától jelentek

meg a pénzekben a kibocsátó helyre és a kamarai tisztviselőre utaló úgynevezett verőjegyek.

1336-ban I. Károly vidéken megszüntette a pénz évi kényszerbevéltését, az ebből származó bevétel, a kamara haszna évenként beszedett királyi adóvá változott. Ezt kapunként rótták ki a jobbágytelkekre, nagysága független volt a gazdaság nagyságától és jövedelmétől, először 3 garast, később egyötöd forintot hajtottak be e címen. Nem fizették a nemesek, a szolgák, az egyháziak, a városok, az egykori udvarnokok. A városokban egy ideig még a hagyományos módon történt a kényszerbevéltés. 1338-ban teljesen megszüntették a kényszerbevéltést, örök érvényű denárok verését kezdték el, megtiltották a külföldi pénz használatát. A rendelkezés nem volt tartós. I. Lajos visszaállította a kényszerbevéltést, a denárokat azonban csak uralkodása utolsó éveiben kezdték rontani. Zsigmond 1390-ben nagy pénzreformot hajtott végre: új, jó denárokat veretett, melyekből 100 ért egy aranyforintot. 1403 után megint pénzromlás következett, így 1427-ben újabb pénzreform történt. A központosított királyi pénzverés mellett 1384-ig fennmaradt az 1255-ben elkezdődött szlavón báni pénzverés, 1311 és 1355 közt Buda városa is vert pénzeket. Mindkét helyen denárokat készítettek, elvileg mindkét pénz kibocsátó hely királyi felhatalmazással bocsátotta ki érmeit.

A pénzverésből származó jövedelem mindig is a királyt illette meg, ezért későbbi kifejezéssel élve rendes jövedelemnek tekintették. A rendes jövedelem kivételéhez, de a pénzverésben történő változtatásokhoz sem kérték ki a királyok az országgyűlés hozzájárulását. A kamara haszna Zsigmond király korára már rég adóvá alakult, beszedése mégis királyi jog volt. Ezzel szemben a hadiadó rendkívüli adónak számított, és csak alkalmanként szedték, ennek kivételéhez már kellett az ország képviselőinek hozzájárulása is. A hozzájárulást azonban általában a királyi tanács, és nem az országgyűlés adta meg. Szlavóniában, Pozsega és Valkó megyében a marturinának nevezett nyestbóradót fizették, mely ekkor már készpénzadó volt. A városokra, a zsidókra, az erdélyi szászokokra, a románokra, a kunokra, a székelyekre külön adót vetettek ki. Nem számított adónak, de a kamara bevételét növelte, ha a püspöki székeket sokáig nem töltötték be, ilyenkor ugyanis az egyházi jövedelmek püspököt illető része a kincstárba került.

KÉZMŰVESSÉG, KERESKEDELEM

A mindennapi használati tárgyak nagyobb részét a parasztgazdaságok maguk állították elő, a többi falusi iparosok: kovácsok, bognárok, szűcsök, vargák. A városokban specializálódott iparágak is kifejlődtek. Sopronban 1379-ben a lakosság 11, 1424–1427-ben 20,5%-a volt iparos. Ekkor alakultak meg az első céhek Magyarországon. Zsigmond király 1411-ben Kassára kívánta telepíteni az ország összes barchentszövőjét (a barchent

I. Lajos érme

Zsigmond érme

Pénzt kölcsönző zsidó. Miniatúra a 14. századból

Fazekasnő. A bécsi udvari kártya egy lapja

Folyami hajó. Kolozsvári Tamás: Szent Miklós gabonacsodája. Oltárkép részlete, 1427

len- és gyapotfonalból készült szövet), akiknek kedvezményeket adott. Bártfán a vászonfehérítést védte királyi privilégium.

A belföldi kereskedelem nagyrészt a vásárokon bonyolódott. Vásártartási jogot királyi privilégiummal lehetett szerezni. A hetivásár esetében a jogot elnyert helység a hét egy meghatározott napján vásárt tarthatott, egynapi járóföldön belül azonban ugyanazon a napon nem lehetett másik vásár. A jelentősebb városoknak heti két vásárnapjuk volt. Ritkább volt az éves vásártartási jog, ezeket nemegyszer a település temploma védőszentjének ünnepén tartották. A vásáron a földesúr, szabad királyi városokban maga a város vámot szedett, ennek fejében viszont köteles volt gondoskodni a vásár békéjéről. A vásárra tartó utazók királyi védelem alatt álltak. A királyt illető külkereskedelmi vámok mellett

szedtek vámokat az ország belsejében is. Ezek a vámok általában már régóta fennálltak, idővel többségüket eladományozták. A vámok – akárcsak a vásárvámok – eredetileg a védelemért fizetett összegek voltak, amelyet rögtön a területre való belépéskor beszedtek. Mivel a védelmet biztosító személy területei általában természetes határokkal voltak körülvéve, ezért korán kialakult az az elképzelés, hogy a vámot azért kell fizetni, mert valamilyen természeti akadályt kell leküzdeni, ezért a híd, a rév, a kikötő birtokosát ennek fenntartása fejében egy bizonyos összeg illeti meg. Ennek értelmében rendelkezett a vámoról az 1351-es törvény, amely kimondta, hogy vámot csak azok fizessenek, akik hídon vagy folyón kereszt irányban kelnek át. A szárazvámok és a folyókon felfelé vagy lefelé szedett vámok szedését megtiltotta, a rendelkezés azonban papíron maradt. Magyarország iparcikkekbe hozatalra szorult. Nyugatról posztó és vasáru érkezett, innen – minden tiltás ellenére részben veretlenül – ne-

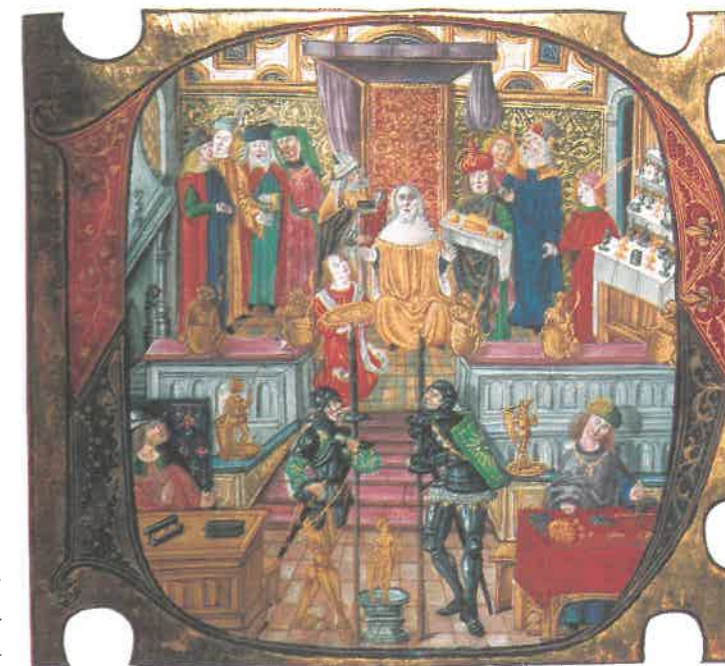
mesfémet és élő állatot szállítottak ki. Magyarország legjelentősebb külkereskedelmi partnerei a délnémet városok voltak. A szárazföldi utakon kívül jelentős hajóforgalom folyt a Dunán a nyugati határszél és Buda közt.

A KÖZÉPKORI »ÁLLAMHÁZTARTÁS« ELEMELI

A középkorban nem ismerték az államháztartás fogalmát. A királyi és az országos jövedelmeket Mátyás uralkodása alatt próbálták először szétválasztani egymástól, az országos bevételek felhasználásába a rendek is beleszólhattak. Még a kincstári reform után sem jelent meg a központi könyvelésben az összes bevétel vagy kiadás. A késő középkori magyar királyság költségvetése, éppúgy mint a legtöbb európai országé, állandó pénzhiánnyal küszködött. A pénzhiány oka egyrészt a megszorított kiadásokkal magyarázható. Az állam egyre több olyan feladatot vállalt magára, amelyet eddig nem tekintettek a királyok kötelességének. A közrend védelme rendszeresen működő bíróságokat igényelt, folyamatosan nőtt a központi igazgatásban részt vevő személyek száma is. Ezek azonban mind eltörpültek a gyakori és elhúzódó háborúk költségei mellett. A több országot kormányzó uralkodók utazásai, diplomáciai tervei szintén nagy összegeket emésztettek fel. Erre azonban az egyes országok bevételeit csak korlátozott mértékben használhatták fel. Nem véletlen, hogy a „közös ügyek” szinte minden országcsoporthoz tartoztak. A kései középkor pénzügyeiben két korszakot különböztetünk meg: a Mátyás újításai előtti és utáni szakaszt.

Az első korszakban az ország bevételei a Zsigmond-korhoz képest alacsonyabbak voltak, ez elsősorban a zavaros politikai helyzettel magyarázható. A legtöbb bevétel a sómonopóliumból származott, ezt követte a pénzűjtésből, majd a harmincadokból és a nemesfémbevételekből származó jövedelem. Albert király ismét bevezette a rendszeres pénzűjtés rendszerét. Halála után a pénzverésben zavaros viszonyok uralkodtak: egyszerre több uralkodó nevében is vertek pénzt. Az aranyforint értéke ugyan változatlan maradt, a mindennapi forgalomban használt ezüstpénz azonban romlott.

Az 1464–1470 közt végrehajtott pénzügyi reform kezdeményezője Ernszt János volt. Négy fő újítást vezettek be. Eltörölték a pénzűjtést, az egykoron a pénzűjtés mintegy megváltásaként létrejött kamara haszna adót pedig megszüntették. Erre azért volt szükség, mivel a kamara haszna fizetése alól sok birtokos szerzett mentességet. Valójában csak névcsere történt, ezután ugyanakkora értékben a királyi fiskus (kincstár) adójaként szedték be. A harmincadvám nevét hasonló meg-

Kincsei közt trónoló Dávid király. Az előtérben pénzváltó. D iniciálé a Mátyás Gradualéból

Albert király érme

Mátyás király érme

fontolásból koronavámra változtatták. Pénzverési újításokat vezettek be, végül a pénzügyi igazgatás szervezését, a kincstárat is átalakították. A reform után az adójövedelem lett az ország első számú bevételi forrása, a többi csak ezután következett. Az adójövedelem nagy részét az egyforintos hadiadó biztosította.

Kétféle adót szedtek: a portánként 1/5 aranyforintnyi kincstári adót és a rendkívüli adónak számító, portánkénti egyforintos adót. 1467 után a kincstári adót általában hozzászámították a rendkívüli adóhoz. Ez utóbbit Mátyás alatt mindjárt uralma kezdetén kivetették, a cseh háborúk alatt aztán egyre gyakrabban, egy kivételével minden évben. Ezen a rendszeren minden ígéretük ellenére a Jagellók sem változtattak. Egy forintot a jobbágyporták, azaz a jobbágytelkek fizettek, az egytelkes nemesek ennek csak a felét. A rendkívüli adó kivételekor nem differenciáltak bevétel vagy vagyoni állapot szerint. Mindegy volt, hogy valaki egy egész telket vagy csak negyed telket birtokol, esetleg még további földeket is bérel-e hozzá, ugyanannyit fizetett. A szegényeknek és azoknak, akiknek a háza leégett, nem kellett adót fizetniük. A zsellérek a telkes jobbágyok adójának csak a felét fizették. Az egytelkes nemesekre nem vetették ki mindig az adót, amúgy is gyakran megtagadták a fizetését. Az Ernuszt-féle számadáskönyv szerint például 1494–1495-ben igazi adómehtagadási hullám söpört végig az ország egytelkes nemesei közt. Pest megyében 1495-ben százforintnyi adóval maradtak adósok, azaz kétszáz család tagadta meg az adó fizetését. A városok, a zsidók, a románok, a székelyek külön adóztak. Mátyás magyarországi bevételei a legjobb pénzügyi években 900 000 aranyforintra tehetők. Ez idő tájt Velence 1 000 000, az Oszmán Birodalom 1 800 000, a Francia Királyság 4 700 000 forintnyi jövedelemmel rendelkezett.

A reform előtt háromfajta pénzt vertek: aranyforintot és kétféle ezüstöt: a denárt és a kis értékű obulust. 1467 után felújították a garas verését. Ekkor 1 aranyforint 100 denárt, 1 garas 4 denárt, 1 denár 2 obulust ért. II. Ulászló alatt kezdődött az aranypénzzel egyenértékű, nagy értékű ezüstpénz verése, ezt akkor még guldinernek, később tallérnak nevezték, a mindennapi forgalomban ekkor még nem használták. A pénzek külső megjelenése is változott, megjelentek a madonnás érmék, melyeket évszázadokig vertek. Az előlapon a címert, a hátlapon Szűz Máriát ábrázolták, 1471-től a forintra is felkerült Mária képe. II. Ulászló alatt jelent meg a magyar pénzeken a verés évszáma.

Az 1521-es török hadjárat miatt az udvar változtatott az 1467 óta folytatott pénzverésen. Az újítás pénzrontást jelentett, az új pénzek csak feleannyi ezüstöt tartalmaztak, mint a régié. A kísérlet 1525-ig tartott, rövid időre ugyan segített a kincstáron, de az infláció keltette hangulat miatt visszakozi kellett; a mohácsi csata idejére pedig a kiadások a bevételeket fel-

emésztették. Az egész korszakban használtak külföldi pénzeket is: Nyugat-Magyarországon az osztrák denárt, Erdélyben a havasalföldi oszporát.

Az arany- és ezüsbányák hozama folyamatosan csökkent, a bányák a mind mélyebb művelés miatt elviesedtek. A költséges vízkiemelő szerkezetek fenntartására a bányavárosi polgárok pénze nem volt elég, ahhoz külföldi vállalkozókra volt szükség. Közéjük tartozott a Fugger család, amely egész Európát átfogó bankhálózatot tartott fenn, ők voltak a Habsburgok fő hitelezői. 1496-tól kezdve a velük rokonságban álló magyar Thurzókkal bérbe vették a Garam-vidéki bányák réz- és ezüstkitermelését és kereskedelmét. Ahogy a 13. században a selmeci ezüst, a 14. században a körmöci arany, úgy ekkor a besztercebányai réz és az azt kiegészítő ezüst volt a magyar bányászat európai hírű terméke.

A magyar külkereskedelem nyugat felé volt a legjelentősebb, ezt követték a déli kapcsolatok Itália felé, a lengyel és a román fejedelemségekkel történő kereskedelem ezután következett. A nyugati forgalom a Duna mentén a Bécs–Buda útvonalon, illetve magán a Dunán, a Mura és a Száva völgyében zajlott. E forgalom fő hasznélvezői a határ menti városok, Sopron és főleg Pozsony voltak. A romló osztrák belviszonyok miatt jelentőségük az 1460-as években visszaesett, Buda és Pest szerezte meg a külkereskedelmi haszon nagy részét. Nyugatról posztót és vasárut, Itáliából minőségi posztót és luxuscikkeket importáltak.

Mátyás sziléziai hódítása során jelentős lett a Boroszlóból a Vág völgyén át az ország közepébe vezető út, a rézkivitel is itt zajlott. Az export fő terméke a szarvasmarha volt. A marhakereskedelem és a marhatartás együtt járt: Pest, Szeged és Székesfehérvár voltak a hasznélvezői, a hatalmas gulyákat a környékükön hizlalták. Pest, mely az 1250-es évektől Budának alárendelt település volt, önálló szabad királyi város lett, külső megjelenését is a marhapiac határozta meg. Eredetileg a 15. század második felében felépített városfalon belül volt az a nagy beépítetlen tér, amely a vásároknak adott helyet, pár évtizeddel később azonban már a falakon túl kellett tartani a vásárokat.

FOGLALKOZÁSOK

Magyarországon már az Árpád-kor elején elkülönültek a különféle foglalkozási ágak. Az első céhek csirái a 13. század végén jelentek meg, a legtöbb céh azonban csak a 14. század végére alakult ki. Városaink utcaneveiben, a városrészek elnevezésében, családnévben és egyéb okleveles emlékekben maradt ránk a középkori emberek foglalkozására utaló adatok. Kassán és Sopron külvárosában Kovács utcát; Budán Ötvös, Nyíró és Posztómetsző utcát; Fehérváron Csiszár és Zsemlyesütő utcát említenek a korabeli okiratok. Bártfán a fazekasok, Kassán a tímárok és a bognárok, Budán a kerékgyártók, ta-

II. Ulászló érme

II. Lajos érmei

Thurzó György és címere a Fugger család anyakönyvéből, 1521

Anton Fugger és címere a Fugger család anyakönyvéből, 1521

János budai királyi festő
céheimeres sírköve, 1370

Sírkőtörödétek tímármester
ábrázolásával, 15. század

Udvari szabó.
A bécsi udvari kártya
egy lapja

Ezüstpohár,
15. század vége

kácsok, csapók, Pozsonyban a lakatosok, kések rendelkeztek utcával.

Több mesterember nevét és foglalkozását is megörökítették a városainkra vonatkozó oklevelek. A középkori Fehérváron dolgozott molnár, mészáros, hentes, halász, madarász, pásztor, fürdős, kalmár, nyíró, festő, esztergályos, takács, szabó; későbbi forrásokban kardgyártóról, lakatosról, nyergesről, posztókészítőről, rézöntőről és vargáról is tudomást szerezhethetünk. Sopronban kések, kardcsiszárok, kovácsok, kereskedők, mészárosok, ötvösök, pénzverők, kannaöntők, íjgyártók, lakatosok, rézművesek, esztergályosok, olvasókészítők működtek. Budán ötvösök, posztókészítők, nyírók, pénzverők, íjgyártók, kések, szabók, sarkantyúgyártók és kannaöntők, pékek, serfőzők, molnárok, halászok, cipészek, ácsok, kőfaragók, festők, pintérek munkásságáról van tudomásunk.

Általában a középkori városok meghatározott részében tevékenykedtek bizonyos mesterségek képviselői. Ezt bizonyítják az utcák mesterségeket jelölő elnevezései. A középkor végére azonban már nem minden kézműves lakott a foglalkozásának megfelelő utcában. Egyes iparágak képviselői (kovácsok, fazekasok, tímárok, bognárok, kerékgyártók, takácsok, csapók) a tűzveszély, a nagy hely-, illetve vízigény miatt csupán a külvárosokban kaphattak helyet. A középkori kézműves műhelyek – a céhek megjelenése ellenére – viszonylag kicsik voltak, technikai fejlődésük is lassú volt.

Középkori városaink lakosságának az adójegyzékek tanúsága szerint mintegy 20–25%-a lehetett iparos; ez az arány egyes nagyobb nyugat-európai városokban az 50–70%-ot is elérte. Legfontosabb a ruházati (szűcs, szabó, varga) ipar volt, de lényeges szerepet töltött be a fém- és a hadiipar. A legismertebb mesterségek egyike volt a luxuscélokot szolgáló ötvösség. Művelői között találjuk a réz-, az ezüst- és az aranyműveseket, a pénzverőket, sőt céheikbe tartoztak a képfestők. Tagjai közül többen foglalatostkoddtak pénzváltással, pénzüzletekkel is. A 15. század elején Nagyszombat több esküdtje, sőt bírása és Harber budai bíró egyaránt ötvösmester volt.

Az ötvösség központja először Buda lett, hiszen az egyházi és világi kincshalmozás folytán itt számíthattak a legtöbb gazdag megrendelőre. Később Kassa, Kolozsvár, Nagyszében, Brassó és más városok ötvöse is országos hírű mesterekké váltak. Országszerte elterjedt a Magyarországon továbbfejlesztett úgynevezett sodronyománc technika, ennek segítségével díszítették a különböző termékeiket, főként a gazdag motívumkincsű kelyheket.

A régészeti és helytörténeti adatok alapján megállapítható, hogy Budán az Ötvösök utcájában, a Posztómentő utcában, az Olasz utcában, a Szombatpiac területén,

a Boldogasszony-templom északi oldalával szemközti utcában, a Szent János ferences kolostor mellett és a Szent György-templom közelében laktak ötvösök. Sopron és Székesfehérvár több pontján találtak olyan leletanyagot, mely az ötvösök tevékenységére utal.

A középkori bronzművesség gyönyörű példányai a 15–16. században készített keresztelőmedencék és a templomi harangok. Az egyik leghíresebb bronzöntő műhely Igló városában működött (Neudorf, Spišska Nova Ves, Szepes vármegye, ma Szlovákia). A műhely alapítója, Gaal Konrád öntötte Nagy Lajos király megrendelésére a visegrádi nagyharangot 1357-ben. Az iglói műhely működéséről 1516-ig vannak adataink. Szinte valamennyi korabeli szepességi harang és keresztelőmedence itt készült. Legszebb középkori emlékeink közé tartozik a gyöngyösi, a bártfai, a kisselyki és a brassyói keresztelőmedence.

Az egyik legjellegzetesebb középkori mesterség az öntés. Sopronban a 15. században nyolc öntő műhely működésére derített fényt a legújabb kutatás. Ónedényeket (kannát, kancsót, tálat, csészét, tányért, palackot, mosdófelszereléseket), gyertyatartót, sőt puskagolyókat is készítettek.

Fontosabb városainkban szinte mindenütt megfordultak kések. Kevés írott adatunk szerint Kassán, Lőcsén, Szebenben, Pozsonyban, Budán és Sopronban is dolgoztak. Ennek ellenére – a régészeti megfigyelések szerint – széles körben elterjedtek az ausztriai és nürnbergi mesterek által készített jó minőségű vaskések. A többnyire hosszú, vékony pengéjű középkori kések a mai szalonnázókésekhez hasonlíthatók; nyelük csontból vagy fából készült, készítési helyüket, márkavédelmüket mesterjeggyel tették egyértelművé.

Egyre többen engedhették meg maguknak a szép üveg poharak, palackok vásárlását és azt, hogy – az egyébként igencsak drága – ablaküveggel védekezzenek a hideg, szeles időjárás ellen. Az épületek, főleg a templomok ablakai ólomszínbe foglalt köldökös ablakszemekből és formára vágott tenyérnyi üvegdarabokból álltak.

Már a 14. században bizonyosan működött üveghuta a Selmechánya és Körmöcbánya közelében fekvő Bars-Szklenón, ahol palackokat, tégelyeket, tálat készítettek. Valószínűsíthető azonban, hogy a 15. században már több helyen, elsősorban az erdős bányavidékeken, a Felvidéken, Erdélyben és másutt is működtek huták. A Nógrád megyei Diósjenő közelében egyikük maradványait sikerült is feltárni.

Egy, a 15. század első feléből származó forrás nevezi meg Olasz Antal budai polgárt, aki üveggészítéssel foglalkozott, nyilvánvaló azonban, hogy többen űzték ezt a mesterséget. A 15–16. század folyamán szemet gyönyörködtető üvegedények (kannák, kancsók, palackok, poharak, serlegek) kerültek ki a kezük alól.

Mátyás-kehely, 1482

Aranyozott
ezüstkehely,
15. század
második fele

Aragóniai címeres velencei üvegerleg,
15. század utolsó negyede

Velencei üvegpohár Bártfa címerével,
16. század eleje

Az egyik jellegzetes korabeli edényt, az eredetileg keleti eredetű palack formát – melynek hasa gömbölyded, nyaka hosszúra nyújtott, szája széles és tölcseres formájú – Németországban már a 15. században, hazánkban pedig először a 16. század elején bizonyosan gyártották. Mivel alkalmával, illetőleg az egyházi szertartásokhoz szükséges olaj tárolására használták. Erdélyben „meggyes bort” is ittak belőle. Ismerjük egycsöves és többsöves, illetve csavart nyakú változatát.

A középkori Magyarországra jelentős mennyiségben kerültek finom velencei üvegek. Igen szépek, finom megmunkálásúak voltak a serlegek, talpas poharak, melyek jó része éppen velencei munka. Közkedveltek voltak a poharak, melyek változatos formájára a tárgy olasz elnevezése (*incostatis, de mucolis incostatis* = változékony) is utal.

A korabeli régészeti feltárások leggyakrabban előkerülő leletanyaga a fazekasok által készített kerámia, illetve annak töredékei. Már a 14–15. század környékén találkozunk Cherep és Cherepes családnevekkel; 1438-ban Fazekgyartha Mihály, 1504-ben Fazekgyartha Gallus nevét őrizte meg az oklevél. Az említettekén kívül középkori eredetűek a Fazekas, Gerencsér, Korsós, Téglás és Tégláégető családnevek és ezek különféle változatai. A Budán élő téglavetőek egyikének sokat eláruló neve Ziegelfuser volt.

Cserépedények a sarvaji falufeltárás leleteiből,
15. század vége –
16. század eleje

Beszédes – a fazekas-mesterséghez kötődő, középkori eredetű – helyeink az Agyagosbérc, az Agyagpáva, az Agyagtelök, az Agyagverem és az Agyagszó (szárító). A 15–16. századi fazekasok edényei már lábbal hajtott, gyors korongon készültek. Az egyik legelterjedtebb kerámiafajta a cserépkályhákhoz tartozó kályhaszem. Kedvelt a hagyma alakú, pohár formájú és szájánál négyzetesre kialakított kályhaszem. A kiégetett agyag színe vörös, fehér és szürke volt. Különösen sokfélék a sárga és zöld mázas kályhacsempék, melyek épületeket (várat), épületrészeket (mérnöves ablakok utánzatait), vallásos tárgyú ábrázolásokat, címereket, címerállatokat, növényi ornamentikát, korabeli személyeket (női fejet, lovagot), a mesék, legendák és a hiedelemvilág állatait ábrázolták.

Híres volt a 15. században működő nyéki királyi műhely, melynek cserépkályháján Zsigmond király címere, palotája és gyönyörű mérnöves csempék láthatók. Az 1469–1473 táján alkotott, háromkirályokat ábrázoló kályha talán a korabeli Európa legjobb szakemberei közé sorolható mester műve. Egy, a 15. század első harmadából való cserépkályha-rekonstrukció és a nagy hírű lovagalakos kályha (1554–1557) is bizonyítja, milyen művészi színvonalon dolgoztak a korszak mesterei.

A korszak jellegzetes termékei az ötvösöknek készített szürke öntőtégelyek és a szeszfőzők számára gyártott lepárlóedények. A konyhai edények közül a különféle fehér, szürke és vörös fedők, a hasonló alapanyagból készült, kívül bordákkal díszített fazekak és a három lábbal és nyéllal ellátott, belül mázas lábasedények a legjellemzőbbek. Gyakori a szürke, grafittal soványított, perembélyeges osztrák import fazék. Finommívű termékek a bekarcolt vonalakkal vagy bordákkal díszített, vékony falú, fehér talpas poharak és a fehér, sárga, vörös korsók, kancsók. A bögrék vörösek, szürkek, sárgák, sokszor egy fület is kaptak. A budai várban talált mázas díszedények között bepecsételt díszítésű festett poharakat, csészéket, kézmosóedényeket találtak. Viszonylag sok a Német- és Csehországból származó kőcserép.

A középkori élet mindennapjainak fontos eleme a vízi erő felhasználása. Különböző emelőszervezetek segítségével juttatták el a vizet a magasabban fekvő várakba (Esztergom) vagy épületekbe (Fehérvár). Vízi erővel működtetett gépek álltak a bányászok rendelkezésére, hajtották ipari berendezéseket.

Leánykafes
kályhaorcsempé,
15. század eleje

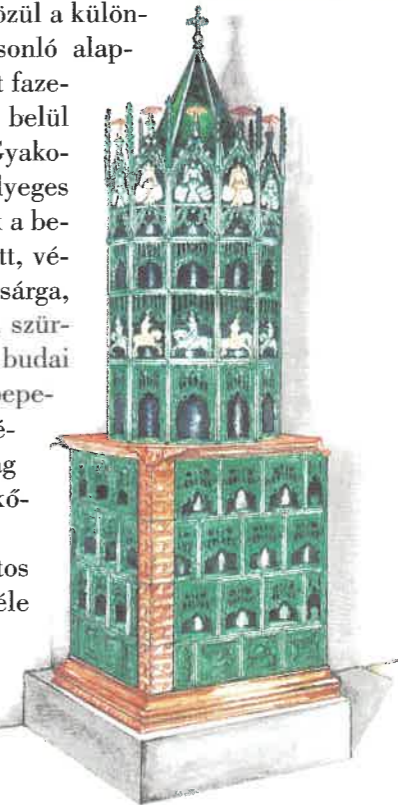
Kályhacsempé
a brandenburgi örgróf
alakjával, 1470–1480

Zsigmond-címeres
kályhacsempé,
15. század

Lovagalakos kályha a budai várból,
15. század második fele. Rekonstrukció

Lovagalakos kályhacsempé

Lošticei kőserép pohár vártornyot ábrázoló fedővel, 15. század második fele

Pék. A bécsi udvari kártya egy lapja

Péküzlet a városban. Miniatúra 1400 körül

Mégis, a középkor talán legelterjedtebb, vízi erőt hasznosító erőgépei a malmok voltak. Patakok, folyók mentén mindenütt megtalálhatók, s a folyóvizeken az úszó malomhajók sem ritkák. A 15–16. században szinte minden nagyobb városban több malom is működött (Asszonypataka, Bakabánya, Beszterce, Buda, Esztergom, Fehérvár, Igló, Kassa). A gabonát vízi erővel, nagyméretű malomkövekkel őrlték, de a kézi őrléshez kisméretű őrlőköveket is használtak.

A korabeli pékek csaknem minden városban helyet kaptak – tűzveszélyes tevékenységük miatt lehetőleg a külvárosok területén. Kívülük jelentős szerepet játszottak a falusi pékek, de tudunk vándor mesterekről is, akik szállítható, kerek kemencével szerelték fel magukat. A kenyeret általában kovász nélkül készítették, a kovász első írásos említése csak 1506-ból való. A 15.

században a *Budai jogkönyv* említi ugyan a zsemlet és a finom kenyeret, ám a szegényebbek fekete kenyeret ettek. A péktermékeket is a piacokon értékesítették: Budán és Pozsonyban római számokkal kellett a pékeknek az árujukat megjelölniük. Pereces családneveinket 1424 után találjuk okleveleinkben, a német eredetű Pék családnevek szintén a 15–16. században terjedtek el. 1484-es okleveles adatból ismert a fehérvári Zsemlesütő utca. Budán

1487-ben említik Babocsai János zsemlesütő mestert és társát, Zsemlesütő Gáspárt, aki 1503-ban városi esküdt lett.

Szinte minden középkori városunkban több mészáros dolgozott. Tevékenységi körük nem csupán a mai értelemben vett hentesüzletre korlátozódott. Kezükben volt a korban igen jelentősnek mondható magyar szarvasmarha-állomány külföldi értékesítése, kereskedelme is. Céheik egy-egy városban belül a leggazdagabbak voltak. Testi erejük folytán ők vigyázták a városok rendjét, s mivel állandóan úton voltak, sokszor dolgoztak postásként. Így érthető, hogy a debreceni mészárosok 1478-ban és 1512-ben postai kiváltságot kaptak. A középkori Fehérvár húspiaca a Vicus Teutonicus (Német utca) területén kapott helyet, ám a Piac téren is voltak mészárszékek, melyek egy része a polgárházak mellett helyezkedett el.

Iskolázás

AZ ISKOLÁZÁS AZ ANJOU- ÉS ZSIGMOND-KORBAN

A magyarországi tanulók az Anjouk korában, a századelő zűrzavaros évtizedeinek visszaesését követően továbbra is szívesen látogatták a külföldi egyetemeket. Az Árpád-kor végi itáliai túlsúly Párizssal szemben a 14. század közepétől csaknem kizárólagossá lett, jóformán csak olyan hallgatókról van tudomásunk, akik itáliai egyetemeken, Bolognában vagy Padovában végeztek jogi tanulmányokat, bár 1366-ban három Párizsban végzett magisterrel is büszkélkedhetett a magyar uralkodó udvara. Lajos király a nápolyi hadjáratokat követően, mintegy azok gyümölcseként kezdte fiatal híveit és káplánjait a jogtudomány leghíresebb iskoláiba járatni, tanulmányi idejük alatti ellátásukról pedig egyházi javadalmak útján gondoskodott. Ily módon tanult Itáliában Alsáni Bálint, az ifjabb Himfi Benedek, Czudar Imre és Kanizsai János.

A nagy múltú iskolák mellett azonban megjelentek az újak: a prágai (1348), krakkói (1364) és bécsi (1365) egyetemek is. A prágai egyetemet az 1380-as évektől, a krakkóit a 15. század elejétől, a bécsit 1368-tól látogatták nagy számban magyarországi tanulók, utóbbin 1384-ben megszerveződött a közép-európai népek fiait egyesítő Natio Hungarica is. 1367-ben aztán V. Orbán pápa I. Lajos király kérésére jóváhagyta a pécsi egyetem felállítását, ahol egészen az 1390 körül történt elsovadásáig bölcsész és jogi oktatás folyt. Az egyetem kancellárjai (Alsáni Bálint pécsi püspök) és tanárai (Galvano di Bologna) között egyaránt találunk egykori bolognai diákokat és tanárokat. Megszűnése után a prágai egyetem vette át hallgatóit, így például Wyderai Pétert, aki Pécsen az 1380-as években babérkoszorús (*baccalarius*) fokozatot szerzett.

Talán a pécsi egyetem pótlása volt célja Zsigmond királynak, mikor 1390 táján egyetemalapításba fogott Óbudán, amelyet 1395-ben IX. Bonifác pápa erősített meg, aki az egyetem első kancellárjává Szántai Lukács óbudai prépostot nevezte ki. Hosszú bizonytalankodás után 1410-ben került sor az egyetem újraalapítására (a huszita veszély miatt ez Branda Castiglione pápai követ

Egyetemi oktatás, 16. század

Az óbudai egyetem címere

Castiglione, Branda (1350–1443) · Piacenzai püspök (1404–1411), 1411-től bíboros, pápai diplomata, legátus. A milánói származású padovai egyetemi jogtudóst XXIII. János pápa 1410-ben széles körű felhatalmazással kinevezte magyarországi legátusává, hogy a közte és Zsigmond király közötti ellentéteket feloldja. 1412–1413-ban a veszprémi püspökség kormányzója (egyben veszprémi ispán) volt. 1421–1425-ben csehországi legátus a husziták ellen. Padovában és szülőföldjén könyvtárat alapított, pártfogója volt a tudományoknak és a művészeteknek Magyarországon is. [RGy]